

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF
OSZTÁLYTITKÁR.

XXIV. KÖTET, 12. SZÁM.

ÉRINTKEZÉSEN ALAPULÓ
NÉVÁTVITEL

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

ÍRTA

CSÚRY BÁLINT
L. TAG

Fölvasta 1928. június 11-én.

BUDAPEST
1929.

ÉRINTKEZÉSEN ALAPULÓ NÉVÁTVITEL

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

ÍRTA

CSŰRY BÁLINT

L. TAG

Fölvosta 1928. június 11-én.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929.

BUZÁROVITS GUSZTÁV KÖNYVNYOMDÁJA ESZTERGOM

Tájékoztató.

Az a tárgy, amelyről e rám nézve oly ünnepélyes alkalommal értekezni kívánok, a jelentéstannak olyan fejezete, mely a jelentésváltozások egyéb csoportjaiban gazdag eredményekre visszatekintő jelentéstani irodalmunk részéről nem részesült abban a figyelemben, melyet nézetem szerint megérdemelt volna.¹ Ennek talán az a magyarázata, hogy újabb jelentéstani irodalmunk a WUNDT nyelvlélektani munkájához kapcsolódik, melynek legnagyobb jelentősége jelentéstani téren a képzettársulás különféle módjainak magyarázó elvül való alkalmazása. Már a Szily-Emlékben rámutattam (10—11. l.), hogy a WUNDT jelentéstani rendszeréből hiányzik az egymásutáni érintkezésen alapuló jelentésváltozás, s ugyanakkor hivatkoztam is a névátvitelnek néhány olyan esetére, melyet ilyen képzettársulás alapján kell magyaráznunk. Ami a WUNDT rendszeréből hiányzott, az szerves részévé lett azóta GOMBOCZ ZOLTÁN világos, egyszerű és logikus jelentéstani rendszerének, melyet 1926-ban megjelent kitűnő vázlatában tett közzé (A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentésstan. Pécs, 1926. = Tudományos gyűjtemény 16. sz.). E munka óta van tisztultabb fogalmunk a szavak jelentésének az értelméről is.

A Szily-Emlékben megjelent cikkem óta tovább gyűjtöttem megfigyeléseimet e téren. Az alábbiakban ezeket a jelenségeket és megfigyeléseket mutatom be a képzettársulás idevágó módjai alapján csoportosítva. E jelenségeknek néhány példája a stilisztikai, retorikai és poétikai

¹ ZLINSZKY ALADÁR kitűnő tanulmánya: „A szóképekről“ inkább negatív irányban foglalkozik néhány idetartozó jelenséggel (metonymia, synekdoche), mikor óvatosságra int keletkezésük magyarázatában (28—31. l.).

kézikönyvekben metonymia és synekdoche néven a legrégebb időktől fogva ismeretes volt. De a stilisztikák és retorikák csupán az írásművészet szempontjából foglalkoztak vele, holott a stílus tanulmánya csak egy része a nyelvészetnek. A jelentéstani kutatások megindulásával a nyelvtudomány is kutatása körébe vonta a szóképeket azon az alapon, hogy „az író stílusának szóképei és a nép nyelvének szóképei közt eredetükben nincs különbség, csak annyi, hogy az utóbbiakat elfogadta és szentesítette a nyelvszokás.” (DARMESTER, *La vie des mots*¹⁵ 46. l.) Számos idetartozó jelenséget szoktak elkönnyvelni még a konkrét jelentések elvonttá válásának jelenségei közt is. (Így pl. az újabbak közül SANDFELD-JENSEN, *Die sprachwissenschaft*. 1915. 34—45. l.; HATZFELD, *Einführung in die sprachphilosophie*. München, 1921. 56—57. l.) Az ilyen logikai természetű meghatározásoknak azonban inkább rendszerező, mint magyarázó értékük van. A névátvitelnek az az alábbiakban vizsgált eseteit az érintkezési képzetársulás magyarázza.

A képzetek érintkezési kapcsolatát illetőleg a régibb lélektanok egymástól élesen elkülönítették a térbeli és időbeli érintkezés képzetkapcsolatait. Ámde a kettő nem választható el egymástól: ami térben van, az időben is van. Sőt, mint KANT kiemelte, „az idő minden jelenségnek formai, a priori föltétele; minden jelenség általában, azaz érzékeink minden tárgya az időben van és szükségképen időbeli viszonyokban áll.” (A tiszta ész kritikája. Ford. ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF. 50. l.) Az időbeli érintkezés magában foglalja belső szemléletünk adatait is. Tehát a térbeli érintkezés pontos megkülönböztetésének különösebb gyakorlati értéke nincs: ez is az időbeli érintkezésre vezethető vissza. (Vö. KORNIS GYULA, *A lelki élet* II. 193. l.)

Az érintkezés készsége természetsszerűleg bizonyos egységes vagy viszonylagos egységet képező képzetkomplexum egyes tagképzetei között áll elő. Mindamellett e tagképzetek magukban is önálló, független képzetek. Az érintkezés a tagképzetek között az illető képzetkomplexum

természete szerint kétféle lehet: 1. egyidejű érintkezés, vagy 2. egymásutáni érintkezés. A képzetkomplexumok ugyanis lehetnek olyan természetűek, hogy tagjaik egy időben, egyszerre jelentkeznek, vagy lehetnek folyamatok azaz olyan képzetkomplexumok, melyeknek tagképzetei egymásután lépnek föl.

Az *evés* képzetkomplexumában pl. egy időben van együtt a cselekvésnek, a cselekvőnek és a cselekvés tárgyának képzete. A régi magyar nyelvben az *étel* szó azt jelentette, hogy 'evés' (Valaminek utálva való étele. Párizp. Pax C. 138.), újabban azt jelenti, amit eszünk. Az *étel* szó jelölési funkciója tehát megváltozott: régebben a cselekvést jelentette, utóbb a cselekvés tárgyával lépett jelölési viszonyba. Ezt a funkciócserét a két képzetnek egy időben való együttléte, egyidejű érintkezése magyarázza. — A *kar* (chorus) szó végelemzésben görög eredetű. A keresztyén templomokban az istentiszteleteken fontos szerepe volt az egyházi énekkarnak. Külön erkélyszerű emelvény illette meg a kart, mely az istentiszteleteken mindig e templomi erkélyen fejtette ki tevékenységét. Egyidejű érintkezésük megszokása magyarázza, hogy az éneklő csoportról a templomi erkélyt is *karnak* nevezték el.

Most lássunk olyan képzetkomplexumot, melynek tagképzetei egymás után lépnek föl. Előttünk áll egy hordó, melynek csapjából egy kancsóba bor csepeg. Erre vonatkozó szemléletemet a következő mondattal fejezem ki: *A hordóból bor csepeg a kancsóba.* Bizonyos idő múlva annak a történésnek, melyet a *csepeg* szóval neveztem meg, tekintélyes eredményét látva a kancsóban, a fölfogó edényre terelődik a figyelmem, s észleletemet így fejezem ki: *A kancsó már feléig csepegett borral.* E mondatban a *csepegett* szóval a folyamat eredményét jelöltem meg. Feléig csepegett = cseppenként feléig telt. Tehát azzal a névvel, mely eredetileg a történést jelölte, a történés eredményét, a történéssel successive érintkező másik képzetet neveztem meg. A hullámok közt lebegő korsó lassankint teli merül vízzel s azután elsüllyed. Azt mondjuk rá: *A korsó a víz alá merült.* A *merül* ige, mely eredetileg azt jelentette:

,merítődik,' e mondatban az egész képzetkomplexum utolsó mozzanatát, a történéssel successive érintkező eredményt jelenti. Sőt a *merül* igének ez a jelentése, mely eredetileg csak alkalmi volt, ma már szokásossá vált. Süllyed a jelentése akkor is, ha nem a telimerítődés előzte meg. Nemcsak edényről, hanem bármilyen tárgyról, személyről is mondhatjuk, hogy a víz alá *merült*.

A fentiek szerint tehát az érintkezésen alapuló névátvitelnek két csoportját különböztetjük meg: 1. az egyidejű és a 2. az egymásutáni érintkezésen alapuló névátvitelt. Ezekről szólunk tüzetesen az alábbiakban.

Egyidejű érintkezésen alapuló névátvitel.

Egy képzetszövedékben egyidejűleg együttlevő tagképzetek között kapcsolódási készség áll fenn, mely — mint láttuk — alapul szolgál a társult képzetek közötti kölcsönös névátvitelre.

Egyidejű érintkezésben lehetnek térbeli képzetek egymással, térbeli képzetek időbeliekkel, időbeli képzetek egymással és érzéki képzetek belső, elvont képzetekkel.

A térbeli képzetek egyidejű érintkezésén alapuló névátvitelnek gyakori esete az, hogy a helyet valamely vele érintkező fontos képzetről nevezzük el.

Elnevezhetjük a helyet pl. a rajta termő növényzetről. Ezt különösen olyan fogalmak neveinél tapasztaljuk, melyek alakilag változatlanok maradnak akár egy, akár több tárgyat értünk rajtuk s egyaránt jelölhetik az egyes tárgyat meg a hasonló tárgyak egész csoportját. A *dinnye* szó pl. nemcsak egy vagy több dinnyét jelenthet, hanem a Szamosháton így hívják a dinnyést, a dinnyével beültetett területet is. „Megyek a *dinnyébe*“, mondják a Szamosháton. (V. ö. OklSz.) *Szöllő*-nek nemcsak a gyümölcsöt és fáját hívjuk, hanem a szőlőskertet, szőlőhegyet is. A szabatosabb *szőlőskert*, *dinnyéskert* megjelölések későbbieknek látszanak. A *nád* a régi magyarban azt is

jelentette, hogy ,nádas'. „Az réten és *nádon* Miklós búdosik vala“, mondja ILOSVAI ismert adata (Toldi: 3). Ehhez hasonlóan a cser. *šuš* nemcsak azt jelenti: ,káka, szittyó', hanem azt is, hogy ,nádas, röhricht' (SZILASI, Cseremiszi szótár, 239). A német *ried* is jelent nádat és náddal benőtt területet is (PAUL, DWb.). Az irtisi-osztjában *juχ* nemcsak ,fa', hanem ,erdő' is. Összetételeiben szintén, pl. *tęger-juχ* ,törpefenyő' és ,törpefenyőerdő', *sut'-juχ* ,egyenes fatörzs' és ,egyenes fákból álló erdő', *χuš-juχ* ,vén fa' és ,régii fákból álló erdő'. (PATKANOV, Irtisi-osztják szójegyzék.) Tulajdonneveink és az OklSz. tanúsága szerint a régi magyar nyelvben a *bükk* szó ,bükkerdőt, bükktermő területet' is jelentett. Hasonlókép a *nyír* nemcsak ,nyírfa', hanem ,nyírtermő hely' is volt hajdanában. MELIUS adatában is nyírtermő helyet jelent: „szilva levelő fű, sok terem a réteken, a *nyírben*“ (Herb. 88). A Nyírséget ANONYMUS egyszerűen *Nyír*-nek nevezi, a Szamosháton ma is úgy mondjuk: a *Nyíren*, nem pedig a *Nyírségen*. FAZEKAS MIHÁLY is így emlegeti a Ludas Matyi kezdő sorában: „a' *Nyírenn*-é, vagy az Erdőháton“. A *Nyírség* elnevezésre a NySz. csak az Érdy-k.-ben találja a legrégibb adatot, a *Nyírvidék* még későbbi. Az OklSz. a *nyírerdő* szóra 1470-ből idézi a legrégibb adatot.

A helyet a benne működő testületről, a benne lakókról, vagy a hozzá tartozó tárgyról, tevékenységről is elnevezhetjük. Fentebb már említettük, hogy a templomi erkély a benne működő énekkarról nyerte *kar* nevét. A *község* hajdan azt jelentette: ,plebs, vulgus, communitas', ma egy jelentésű a *falu* szóval. A magyar *hivatal* és a német *amt* jelenthet ,tisztiséget' és ,azt a helyet, ahol a hivatalos munka folyik'. A latin *tabulae* nemcsak ,oklevelek, irományok', hanem ,levéltár' is. A francia *bureau* eredetileg zöldposztós íróasztalt, majd magát a hivatalszobát jelentette (NYROP, Das leben der wörter, 103). Mivel ilyen jelentéshez a szavak tapadás útján is juthatnak, itt is sokszor nehéz dönteni az eredetük felől.

A fenti névátvitelnek az ellenkezőjére is van példa, mikor t. i. a hely ,névével jelöljük meg azt a dolgot,

mely veleszoros kapcsolatban van. Ilyen értelemben beszélünk *zsiros konyháról*, vagy mondjuk pl., hogy valamely vendéglőnek *jó konyhája* van, konyhán az ott készült ételeket értve. (V. ö. fr. *la cuisine est mangeable*, a németben: *vorzügliche küche*. NYROP, i. m. 95). A *posta* szón hasonlóképp értünk ,leveleket, postai küldeményeket‘ az ilyen mondatokban: A pedellus elhozta a *postát*. A nagyságos úrnak ma nincs *postája*. Az *iskola* tanítást jelent e mondatban: Holnap nem lesz *iskola*. Mikor a gyermekek *színházat* játszanak, olyasmit mutatnak be, amit a színházban láttak. A németben hasonló átvitellet jelent a *tisch* mindenféle étkezést (*vor tisch, nach tisch*). A franciában így lett a *grève* szó egy tér nevéből először a ,munkanélküliség‘, majd a ,munkabeszüntetés, sztrájk‘ elnevezése. (NYROP, i. m. 93—94.)

A hely nevét egyidejű érintkezés alapján a hozzá tartozó vagy benne működő, élő, vagy tartózkodó személyekre is átvihetjük, mint ezt a stilisztika igen régen megfigyelte. A *vármegye* nemcsak területi fogalom, hanem jelentheti a vármegye lakosságát is, régebben pedig a vármegyei hatóságot és a vármegyei katonaságot is értették rajta. „Az erdőbe, nagy erdőbe Rajtam ütött a *vármegye*“, mondja a régi betyárnóta. Vármegyei katonaságot jelent a következő régi adatban: „Bathory Andras Sykso fele megyen az nypywel de a warmegyeketh Komaromba haggya“ (RMNy. II, 55). A *város* és a *falu* szavakkal is szoktuk jelölni a benne lakókat. ARANY Tetemrehívásában az öreg Bárczy e szavakkal rendeli föl alattvalóit: „Jöjjön az *udvar* apraja, nagyja... Jöjjön elő *Bárc*, a *falu* mind.“ Ilyen megjelöléssel él a tanító, mikor az iskolában így szól a tanulók egy csoportjához: „Álljon fel a negyedik *pad*.“ Az *asztal* szóval megjelölhetjük az asztal körül lakomázó társaságot is: „Felkelvén pedig jó Toldi György asztala.“ (ARANY, Toldi III.) ZLINSZKY ALADÁR helyesen figyelmeztet, hogy az ilyen jelentésváltozások gyakran csak egyszerűsödések s tapadás útján jöttek létre (i. m. 29). Valóban nem mindig könnyű feladat keletkezésük pillanatára rámutatni. Nehéz volna eldönteni pl., hogy

az *udvar* szó fenti használata az *udvarnép* kifejezésből egyszerűsödött-e tapadás útján vagy az *udvart áll* kifejezésből kelt-e életre, vagy egyszerűen a német *hof* hasonló jelentésének átvétele. Kétségtelen azonban, hogy érintkezési képzettársulás is termel ilyen átviteleket.

Rokon ezzel az az átvitel, melyben a körülvevő, magában záró dolog nevével azt nevezzük meg, amit körülzár, magába foglal. Régen a *kert* azt jelentette: „sövény, sepimentum, zaun“. Idővel azonban „hortus, garten“ jelentésűvé lett, mivel a kertet a kártevő állatokkal és emberekkel szemben kerítéssel vették körül. A *határ* szó nemcsak azt jelenti, hogy „terminus, grenze“, hanem a körülzárt területet is: „Elverte a jég a *határt*.“ A latin *finis* többeszáma is ilyen értelemben jelent „tartományt“. Az edény nevével is gyakran nevezzük meg az edény tartalmát: „Műljék el tőlem *e keserű pohár!*“

Ennek a jelenségnek egy csoportjában a tárgy, eszköz neve a beléje vagy reá férő mérték nevévé lett. A beléjük vagy rájuk férő mennyiséget jelentik az eszköz- vagy tárgynevek az ilyen kifejezésekben: egy *pohár* pálinka, egy *üveg* víz, egy *hordó* bor, egy *szekér* széna, egy *fészek* lódarázs. A népies mértékmeghatározások jórészt ilyen eredetűek. Egy *öl* szénának pl. annyi szénát hí a szamosháti ember, amennyit két karjával magához tud ölelni. Egy *kötél* szalma annyi, amennyit a szalmahordó kötélszálba be lehet kötni. Két *csont* oldalas annyi sertésoldalszelet, amennyit két oldalason van. Egy *póré* dohány annyi, amennyit egy póréra (dohánypárgára) fölfűznek. Két *kemence* kalács (= két sütet, amennyit két sütetre a kemencébe fér), három *tepsi* pogácsa (= három tepsit megtöltő pogácsa). Hasonló eredetűek az ilyen ürmértéknevek: *kupa*, *veder*, *köpece* ($\frac{1}{4}$ -rész véka), *véka*; a görög *κύαθος* (eredeti jelentése „pohár“), *κοτύλη* (alapjelentése „csészé“); a latin *urna* (vízmerítő edény, fazék, veder), *amphora* (kanta). A hossz mértékek közül a *hüvelyk*, *láb*; a latin *pollex*, *digitus*, *pes*, *cubitus* elnevezések is ilyen átvitelek.

A stilisztikák régóta ismerik azt az átvitelt is, melyben valamely tárgyat, eszközt annak az anyag-

nak a nevével nevezünk el, melyből készült A ‚chorda‘ jelentésű *húr* szó eredetileg azt az anyagot jelentette, melyből a hegedűhúr készül, vagyis ‚bél, darm‘. Így pl. a következő XVII. századból való adatban: „Felette szük az húr bennünk, mellyen le-kéne takarodni valami gyomrunkban vagyon.“ (HALLER, A békességes türés paizsa, 448.) A disznóbelet a Szamosháton ma is *húr*-nak hívják. A belőle képezett *húrol* ige pedig azt jelenti: ‚disznóbelet tisztít.‘ A *bikacsök* eredetileg a ‚bika nemző vesszeje‘, azután a belőle készült pálca. CSOKONAI Dorottya-jában olvassuk, hogy: „Megpendül egyszerre Izsák száraz fája“ (II. könyv). Itt is az anyag nevével van megjelölve a belőle készült eszköz: a hegedű. Gyakori átvitel a *vas* szóval a belőle készült eszköz elnevezése is. Már a latin *ferrum* is jelentett ‚fegyvert‘ (igni *ferroque*), s a magyar *vas* igen régóta jelent ‚bilincset‘ is (vö. ném. *eisen*): Szer[✱] Péter *vasa* zakadatta (Weszpr.-k. kalend. 8.). Kezén-lábán zörgeti a *vasat* (Nd.). Császáar udvarában térdig *vasban* járok (Népb.). A *kutyabőr* szón a régi világban ‚nemeslevelet‘ is értettek: „*Kutyabőr!* ez itt a fő-fő, Becsben párja nincs neki“ (PETŐFI: Okatootáia). A lat. *pellis* is jelent ‚íróhártyát‘ meg ‚sarut‘ is. Az *üveg* az anyag nevéen kívül jelenti a belőle készült palackot is. Az anyagnév a tőle nyomott súlymértéknek adott nevet a *lat, löt* német eredetű jövevényszavakban. Alapjelentése: ‚ólomdarabka‘, mely mértékül használata következtében egy bizonyos súly neve lett. (PAUL, DWb.) A Szamosháton a mérleg súlyait ma is *kövek*-nek hívják. Sokkal gyakoribbak az anyagneveknek ilyen átviteles használatai jelzős bővítménnyel ellátva, pl. szemüveg, ablaküveg, boros üveg, nagyító üveg; szántóvas, feszítő vas; akasztófa, csapófa, járomfa, kapufa, lábfa, szolgafa stb.

Az anyagnevek a fenti jelentéshez tapadás útján is juthatnak. Nagyon valószínű pl., hogy az ‚edény‘ jelentésű *cserép* a cserépedény szóból, a ‚kés‘ jelentésű *vaskó* a vaskókés-ből tapadás útján rövidült. Az is kétségtelen, hogy a ‚krétarajz‘ jelentésű *pasztell* a pasztellképből, a ‚kék festéket‘ és ‚kék színt‘ jelentő *indigó* az indigófestékből, indigószínből tapadással keletkezett. Ezért GOMBOCZ ZOLTÁN

figyelmeztetése szerint sokszor nehéz dönteni az ilyen jelentések eredete felől (Jelentéstan, 98).

A most említett átvitelnek az ellentéte is előfordul, vagyis az a jelenség, hogy az anyagot, eszközt annak a dolognak a nevével illetjük, amire szolgál. Az ilyen mondatokban: Csicsónénál ég a *világ* (Nd.); Oltsátok el hát a *világot*, Nem kell engem virrasztani (TOMPA: Beteg vagyok) a *világ* szón világító eszközt, lámpát értünk. (Vö. CzF.) E jelentéshez átmenetül az ilyenféle használat szolgált: „*Világot* gyújt,“ melyben még tisztán látjuk, hogy a *világot* belső tárgy. Mikor a „világot gyújt“ mellett azt is mondták, hogy „ég a világ,“ „eloltja a világot“, a nyelvérzék már külső tárgynak érezte a mondat tárgyát s a *világ* nevet átvitte a világítóeszközre. Bizonyára hasonló módon lett a német *licht* (világosság) szónak is „gyertya“ jelentése. A *hím* szó alapjelentése „szín“ lehetett, mint ez a *hymeskeu* (Oklsz.), *hímes tojás*, *hímes szoba*, *alma hymu* (ló) (e_{quus pomulatus} Oklsz.) kifejezésekből kitetszik. A ruha színezésének egyik módja bizonyos díszeknek színes fonállal való kivarrása, hímzése volt. A *hímet varr* kifejezés aztán elősegítette, hogy a *hím* szó régibb „szín“ jelentése átcserélődjék a színességet, tarkaságot okozó „hímzés,“ jelentésére. (Nysz.) Ezzel rokon módon juthatott a német *farbe* (szín) szó is újabb „festék“ jelentéséhez. A franciában ilyen átvitel az *odeur* (illat) szó többesszáma: *odeurs*, mely azt jelenti: „illatszerek.“

Gyakori jelenség, hogy valamely dolog nevével azt a funkciót jelöljük meg, melyet a dolog végez. Különösen a testrészek nevét visszük át gyakran a tőlük végzett funkcióra. A *szem* pl. „látást, tekintetet“ jelent a következő példákban: Mire elér *szeme* a túlsó határra, Leesik fejről véres koronája (PETŐFI: A puszta télen). Szénégetőnek tőkén a *szeme*. Gazda *szeme* hizlalja a marhát. Mindíg az ablakon volt a *szeme*. *Szemöket* a királyra szegezték. *Szemre* szép ez a szövet, de nem lesz tartós. — A *kéz* a tőle végzett munkát jelenti az efféle használatokban: Vagy erőt vesz rajta, vagy *keze* miatt hal (ARANY, Toldi. VIII.). Nem tudom, kinek a *keze* jár-

hatott a dologban. Rajta hagyta a *keze* szennyét (= keze munkája nyomát). A latinban is megtaláljuk a *manus* szónak ilyen használatát: Postquam *manus* ultima coeptis Imposita est (OVIDIUS, Metam.) — A *nyelv* jelenti a ‚beszélést‘ is, mint e testrész egyik fő funkcióját: latin *nyelv*, német *nyelv*, idegen *nyelv*. Épp így a görög *γλῶσσα*, a latin *lingua*, a finn *kieli*, a török *til*. (Vö. GOMBOCZ i. m. 94.) — A *száj* szintén jelent beszédet, lármát is: Ide hallik a Julis néni *szája* (Szamoshát, Egri). Áldott a sok kéz, átkozott a sok *száj*. — A *fő* az ész munkáját jelenti ARANY e mondatában: Ott idővel karral, *fővel* Isten után vitte sokra“ (Szibinyáni Jank). — A latin *palma* jelent ‚tenyeret‘ és ‚arcülétést‘: Alii autem *palmas* in faciem eius dederunt (Vulgata, Matth. II, 26, 67). Ez utóbbi jelentéssel a magyar népnyelvben is megvan: Kapsz egy *pálmát* (= pofoncsapást. MTSz.) — *Osculum* jelent ‚szájacsokát‘ és ‚csókot.‘ — Talán ilyen átvitelrel jelenti a ‚nap melegét‘ a nap szó ebben a mondatban: Kiterítem a kendőt a *napra* száradni. A francia *timbre* ‚harang,‘ de jelenti a harangtól előidézett ‚csengést, csengő hangot‘ is.

Viszont a funkció is adhat nevet a vele társult testrésznek. *Ész* pl. a Szamosháton ‚agyvelőt‘ is jelent: Megeszi a tyúknak az *esztét*. A latin *anima* román megfelelője: *înimă* ‚szív‘ és ‚gyomor‘.

Rokon ezzel az az átvitel, melyben a tárgy vagy eszköz nevével azt a munkát nevezzük meg, melyet vele végzünk. A dologkerülő emberre azt mondja a nép: *kasza-kapa*-kerülő (= kaszálást-kapálást kerülő). A ‚fonást‘ a fonóeszköz nevével jelöli meg a következő népdal: „Nem messze van ide Muzsaj; Kell a kutyának a *guzsaly*; Sem a *guzsaly* sem az *orsó*, csak a kis pálinkás korsó.“ „A varga maradjon a *kaptafánál*“ (= csak a vargamesterség dolgaiba szóljon bele), mondja az ősrégi közmondás. Zaj György egri pásztorembertől a Szamosháton hallottam a következő mondatot: „Isten segítségével *botom után* szereztem magamnak egy kis házat.“ Mondatában a *bot* ‚pásztorkodást, nyájörzést‘ jelent. A latin *arma* nemcsak ‚fegyverzet,‘ hanem ‚harc, háború‘ jelentésben is ismeretes:

arma civilia (CICERO: Pro Marcello, 5), *arma virumque cano* (VERGILIUS).

Egyidejű érintkezés alapján a tárgy nevével jelölhetjük a vele dolgozó személyt is. A Szamoshátról (Egri) való a következő följegyzésem: „Ezt a fűvet egy *kasza* le nem vágja egy nap, de két *kasza* levágja.“ A *kasza* e mondatban azt jelenti, hogy ‚kaszás.‘ ARANY mulató Toldija így kiált a cimbalmosra: „Igyál vén *cimbalom*, mindjárt rád locsolom!“ (X. é., 21.) A fűzfapoétákhoz intézi ARANY Vojtina II. levelének kezdetén e fölkiáltást: Előre *lantok!* Munkára *tollak, kalamárisok!* LEHR ALBERT nagyértékű Toldi-magyarázataiban a népnyelvből számos példát idéz hasonló átvitelekre. A nép a részeges embert *boriszáknak, boroskancsó-nak*, a csizmadiát *csiriz-nek*, vagy *csiszlík-nek* (= sarokbélés a csizmában), a molnárt *korpás zsák-nak*, a nyúlőrrel kereskedő zsidót *nyúlőr-nek* szokta csúfolni vagy tréfásan nevezni (1882. évi kiadás 381. l.). Ilyen átvittel nevezi PETŐFI a helység kovácsát a helység *kalapácsá-nak*, a harangozót *Harangláb-nak*, a csizmadiát *Bagarjá-nak* (u. o.). Más nyelvben is gyakori az ilyen átvitel. A német deáknyelvben pl. *besen* ‚söprögető leányt‘ vagy csak ‚leányt‘ is jelent. A kereskedőt gúnyosan *pfef-fersack-nak*, a lókupecet *roszkamm-nak* is nevezik. (WAAG, Bedeutungsentwicklung unserer wortschatzes. 1921. 91. l.) A francia *bande*, a magyar *bandu* az ógermánban még ‚zászlót‘ jelentett s később lett a zászlóhoz tartozó csapat elnevezése.

A jellemző ruhadarabok nevének hasonló szerepe van viselőjük megjelölésében. A *szoknya* pl. ‚nőt‘ jelent a következő mondásban: *Szoknya* mozgatja a világot. A nők után szaladgáló férfit *szoknyavadász-nak szoknyahősnek* hívjuk s azt mondjuk róla, hogy: a *szoknyák* után szaladgál. ARANY a *papucsot* használja ilyen értelemben a következő sorokban: „Iréen is többször mondta már, Iréen, e kedves kis *papucs*, Mit olvasunk a télen át?“ (Év kezdetén. Ö. M. I, 122) Szatmáron hallottam gúnyos értelemben egy vénasszonyra alkalmazva a következő mondatot: „Megint itt van már az a vén *főkötő*.“ TOMPA is

használja: Ördög vigye el az ilyen győzedelmet, — Morgott hada — melyet a *főkötő* szerzett. (Szécsi M.) Az *alak* szó hajdan azt jelentette: ,lárva, álarc, maszk.' FALUDI még használja ebben a jelentésben: „Ma holnap levonják az alakot artzádrúl.“ (BE. 585) De már MA.-nél megtaláljuk ,larvatus' jelentését is (EtSz.). Ebben az irányban tovább haladva lett később ,figura,' majd ,személy, persona' jelentése, mégpedig rendszeren jelzős formában. Beszélünk pl. *közéletünk nagy alakjairól, irodalmunk halhatatlan alakjairól*. A hétköznapi nyelvben is használjuk bizonyos jelzők kíséretében: *eredeti alak, komisz alak, lehetetlen alak* stb., sőt jelző nélkül is bizonyos pejorativ mellékértelemmel: Ki ez az *alak*? A francia *masque* is jelent ,álarcot' és ,álarcos személyt.' A latin *persona* is ,álarcot' jelentett eredetileg, később pedig ,személyt.' A féleszű, hóbortos embert tréfásan *félnadrág*-nak, *félsalavári*-nak nevezi a nép. A fenti példákhoz hasonló átvittel nevezi a német az asszonyszemélyt *schürze* (PAUL, DWb.), a tudákos nőt *blaustrumpf*, a lomha embert *schlafmütze* néven: a francia *bonnet rouge* = forradalmár, *un petit collet* = pap. A latin *toga* szó kéjhölgyet is jelent. Ennek az a magyarázata, hogy az ilyen nőket a hatóság eltiltotta a tisztességes nők öltözetének, a *stola*-nak a viselésétől. Ezek aztán a tiltott női ruhadarabot a férfi felöltővel: a *toga*-val helyettesítették.

Bizonyos tárgyak, folyamatok egyidejű érintkezés folytán bizonyos velük kapcsolatos képzeteknek a jelképévé, szimbolumává válhatnak s így adnak nevet ez utóbbi képzeteknek. A *kalap* pl. a férfi hatalomkörét jelképezi e szólásban: „Az asszony viseli a háznál a *kalapot*.“ Az *eke* a kenyérkereső eszköz szimbóluma ebben a szamosháti közmondásban: „A fiskálisnak a penna az *ekéje*.“ A *korona* és a *trón* a királyi hatalmat jelképezi (*koronát* szerelemért, a magyar *korona* országai, elveszti a *trónját*). Szimbolikus eredetű a *pálcát tör valaki fölött* kifejezés is. PETŐFINEK e sorában: „Fényesebb a *láncnál a kard*,” a *lánc* a szolgaságot, a *kard* a hősiességet jelképezi. Szimbolikus eredetű szólás ez is: *kosarat ud, meg: kiteszi valakinek a szűrét*. Eredeti-

leg ez utóbbi kifejezés is a legény kikoszarozását jelentette egy régi népszokás szerint. A Szamosháton s bizonyára másutt is régebben a leányok hajadon fővel, az asszonyok pedig bekötött fővel jártak templomba. Innen eredt ez a szólás: *beköti a fejét valakivel*. Értelme: ,férjhez megy valakihez'. „Ő se tudta, szegény, *kivel köti be a fejét*“, mondják sajnálkozva a boldogtalan feleségről. Az utóbbi szólásnak ilyen változatát is hallottam: „Ő is jóval *kötötte be az életét*.“ A fenti szimbolikus kifejezések jórésze természetesen más nyelvekben is megvan.

A jelentések és nevek közti kapcsolat bizonytalan voltának jellemzésére szokták példának fölhozni a jelentés-tanok bizonyos testrésznemek átsiklását más testrészekre. (Vö. SANDFELD-JENSEN, Die sprachwissenschaft, 32—33. — HATZFELD, Einführung in die sprachphilosophie, 53.) Ez rendszerint olyan testrészeknél szokott előfordulni, melyek egymással bizonyos viszonylagos egységben vannak. Úgyhogy ezt a jelenséget is érintkezési képzettársulással kell magyaráznunk. A latin *coxa* pl. azt jelenti: ,csípő', de francia folytatása: *cuisse* már: ,comb'. A mi *tomp*, *tompör* szavunk is ,csípőt' jelent eredetileg: Reá wēdwzen tomporara az ew ket elw tūrēt. (Virg.-k. 147.) De ADÁMI szerint már, ,schenkel': BOD PÉTER adatában is combot jelent: Tsinály neki lábra-valókat az ő vékonyoktól *tompörökig* (Lex. 106). A *fark* a *far* kicsinyítő-képzős származéka s azt jelentette, amit a *far*, vagyis ,pars postica' (SZINNYEI, NyH⁷ 92). A régi nyelv *szekérfark*-nak hitta, a nép a *szekér farká*-nak nevezi a szekér farát, *farsang farká*-nak a farsang utóját. A déli-lapp *rauwa* 1. ,far' és 2. ,női szeméremtest.' (HALÁSZ, Déli-lapp szótár, 241.) A magyar *valag* szónak különféle nyelvjárásokban szintén megvan ez a két jelentése. A német *mund* ,száj' latin formájában: *mentum* azt jelenti: ,áll' (HATZFELD, i. m. 53). Viszont a latin *mentum* nemcsak ,áll'-at, hanem ,szakáll'-t is jelent. Ennek fordítottja a román *barbă*, mely nemcsak ,szakáll,' hanem ,áll' is lehet. A mi *íny* szavunk nemcsak ,szájpadlás,' hanem ,foghús' értelemben is használatos: „Csattog a fehér fog vérszopó *ínyében*“ (ARANY, Toldi V, 4). A térbeli

érintkezéssel magyarázhatjuk azt is, hogy a francia *chignon* nemcsak a nyakszirtet, hanem a kontyot is jelentheti. A német *schenkel* szót a POMAI-féle szótár 1700-iki kiadása még így értelmezi: „jambe, tibia, crus” (III. 249). A francia *bouche*, olasz *bocca* azt jelenti: „száj”, latin eredetije: *bucca* = „pofa.” A mi népnyelvünk is használja a *pofa* szót „száj” értelemben, pl. az ilyenféle mondatban: „Fogd be a pofád!” Kétségtelen, hogy az ilyen átvitelek némelyikében az eufemizusnak is szerepe van. Bizonyos kényes értelmű testrésznevek helyett illendőségből a környékükön vagy a szomszédságukban levő testrészek nevét használjuk. Így pl. a Szamosháton a „far” megjelölésére gyakran hallottam a *hát* (tergum) szót. Az illendőség azt kívánja, hogy az *emlő* vagy *csecs* neve helyett a *kebel* szót használjuk a társalgási nyelvben. A francia *gorge* (< lat. *gurgus*) = „torok” alkalmasint eufemizmus következtében jelent „női keblet” is.

Ugyancsak a térbeli együttlét vagy szomszédság a magyarázata annak is, hogy bizonyos ruhadarabokat ruházatunk egyes részeit arról a testrészről nevezzük el, melyet takarnak. A Szamosháton a gallért *nyak*-nak hívják („Tegyél tiszta *nyakot*“), az inggallért pedig *ingnyak*-nak. Ugyanez az átvitel van meg a német *kragen* szóban is, melynek eredeti jelentése szintén „nyak” (WAAG i. m. 95). A francia *col* hasonlóképp jelent „nyakat” és „gallért” is. A csuklót, a kéz elejét takaró ruharésznek igazi magyar neve: *kézelő*. A nadrág és a gatyá *szára*, nyilván onnan nyerte nevét, hogy az ember két lábszárát takarja. A csizma *szára*, *sarka*, *talpa* szintén a lábszár, sarok és talp szomszédságától nyerhette a nevét. A *ruhaderék* a törzset, derekat fűdi. A fr. *corset*, a német *leibchen* régente a törzset jelentette, majd átvivődött a törzset borító ruhadarabra. A *fék* a „fő, fej” kicsinyítő-képzős származéka, tehát eredetileg azt jelentette: „fejecske” (SZINNYEI, NYH.⁷ 92). A ló fejére húzott szerszámot tehát, mely a zabla segítségével a ló kormányzására való, átvitelesen nevezzük féknek. A francia *poignet* nemcsak „kézcsukló”, hanem az ingűjj csipkés szegélyének is ez a neve.

Ilyen átvittel nemcsak a ruhanevekben találkozunk, hanem másutt is. *Ágyfő*-nek pl. azért nevezzük az ágy végét, mert ott nyugszik a fejünk. A *kebel* nemcsak a testrészt jelenti, hanem azt a rejtkehelyet is, mely a kebel és az azt fedő ruha közt van, pl.: „*Keblébe* rejté a levelet.“ A csésze *ajka* nyilván az ajkunkkal való érintkezéstől nyerte nevét. *Ajka* általában csak ivőedénynek van. Az pohárnak *aiaka* (Kár: Bibl. I, 309). A latin *labrum* is ivőedény széle. Az északi osztják *vēs'* nemcsak 'arcot' jelent, hanem azt is, hogy 'szépség' (MUNKÁCSI, Déli-osztják szójegyzék 49).

Arra is van példa, hogy megfordítva: a ruhának bizonyos részéről nevezünk egyes helyeket testen. Udvarhelyszéken (Bencéden) az *öv* a tőle fődött helyet is jelentheti a testen: „Úgy felkapta a szél a szoknyáját, hogy az *öve* is kilátszott“ (GYALLAI. DOMOKOS szíves közlése). Ezt a helyet másfelé is ilyenformán jelöli meg a nép: „gatyakötésig ér a víz“ (= derékig).

Az egyidejű érintkezésen alapuló átvitelek közt gyakran előfordul, hogy valamely képzetkomplexumot olyan képzet névével illetünk, mely annak egy része. Ezt a jelenséget nevezték a stilisztikák régebben *pars pro toto*-nak. Ilyen átvitel eredménye az *arc*, *orca* szavunk, mely az egész 'ábrázatot' jelenti. SZINNYEI JÓZSEF kimutatása szerint összetett szó az *orr+száj*-ből, mint a zürjén *nir-vom*, a vogul *íol-tus*, a votják *im-nir* (NyH⁷, 56). A latin *os* nemcsak 'száját,' hanem 'arcot' is jelent: *os humerosque deo similis* (VERGILIUS). Hasonló módon lett a 'látás, tekintet' jelentésű német *gesicht*-ből az 'arc' neve. A helyett, hogy: „*Szekeren* tettem meg az utat,“ gyakran mondjuk azt is, hogy: „*Tengelyen* tettem meg az utat.“ A *bunkó* hasonlósági átvittel tulajdonkép a bot fejét jelenti, de így nevezzük gyakran az egész bunkósbotot is. A *bolt* szó eredeti jelentése 'boltozat,' tehát a szoba egy része volt, később 'cella, taberna, stube' lett a jelentése. A *világot* jelentő *deszkák* kifejezés az egész színpadra vonatkozik. A latin *tectum*, nemcsak a házfedelet, hanem az egész házat is jelentette.

Az átvitelek e csoportjában igen gyakori eset az ember képzetének valamely fontos részképzet nevével való megjelölése. Leginkább a testrészek nevei jutnak itt szerephez. Így legelsőben is a *fő*, *fej* gyakran jelenti az egész embert. „Még a halottnak is hármat harangoznak, Én árva *fejemnek* egyet sem kondítanak“ (Népb.) „Királyi *fejemhez* választalak téged“ (ARANY, Toldi). „*Fejtől* fizetett adó“ (CzF.). Ezer *főből* álló tömeg.“ — A *láb* különösen hadi értelemben jelent embert. „Mind le vágác a kunokat, hogy egy *láb* sem szalladna el benne“ (Helt: Krón. 39). „Készek mind egy *láb*ig meghalni.“ Tört T.² I, 303) Ma a Szamosháton a *láb* szóval igavonó jószágot is jelölnek. — A *kéz* dolgozó embert jelent az ilyen mondatokban: Sok *kéz* hamar kész. Munkás *kézre* van szükségünk. — A *személy* (= persona) sem egyéb, mint a *szem* kicsinyítőképzős származéka (NyK. 45:15). — *Odapusztult* helyett azt is mondhatjuk: ott hagyta a *fogát*. — A *lélek* szóval is ‚embert‘ jelölünk az ilyen mondatokban: A helységben több ezerre rúg a *lelkek* száma. Egy *lélek* sem volt ott. Teveled csak a *lelkek* száma több. — A *pára* szót inkább állatokra vonatkoztatva használjuk. CzF. szerint „az oktalan állatokról és az ördögről azt tartja a nép, hogy nincs lelkük, csak párájuk.“ A MTsz. szerint a Dunán túl a szarvas marhát jelenti a *pára*: „Hajcsd é a *párákat* itatnyi.“ Az ismert gyermekvers így szólítja meg a tyúkot: „Megkoppasztunk, *gonosz pára*, Meg is eszünk vacsorára.“ A Szamosháton a rossz gyermeket is így dorgálják: „Te *rossz pára!*“ Emberről is, állatról is mondják, hogy *szegény pára*. A *pára* szónak ilyen értelemben inkább jelzős használata szokásos.

Nemcsak a testrészt, hanem a testen levő feltűnő bélyeg nevével is nevezhetünk meg pl. állatot. Az olyan lovat, melynek a homlokán fehér folt (holdacska v. csillag) van, a nép *hóká*-nak nevezi (MTsz.; HORGER, Magyar szavak története 81. szerint *hóka* a. m. holdacska). A *Csillag* nevet a nép az olyan lónak adja, melynek a homlokán *csillag*, vagyis fehér folt van.

A fentiekben a részképzeteknek pusztá, jelző nélküli

neve jelölte az ember vagy állat teljes képzetét. De igen gyakori az ilyen átviteleknek jelzős használata is. A vásott gyermekre azt szokták mondani: *rossz csont* vagy *gonosz csont*. A gonosz nyelvű, maliciózus emberekről ilyen formában szoktunk megemlékezni: „Azt mondják a *rossz nyelvek*.” A hosszúlábú embert a nép *nyakigláb*-nak, aki nagyon elhízott, azt *csupahús*-nak nevezi. Egy falumbéli katona így írta alá tréfásan egyik levelét: „Szilágyi József hétbéli *öreg csont*.” Akkortáiban ugyanis az újonccal szemben az öreg katonák tréfás neve *öreg csont* volt. Népdalban is találtam ilyen kifejezést: „Nem messzi van ide Pest, Feküdj mellém *gyenge test*.”

Az indogermán nyelvekből még nagyobb számban idézhetnénk ilyen átviteles használatú jelzős kifejezést és összetételt. Ilyen pl. a német *kluger kopf, dummkopf, geizhals, schönggeist, heldenseele, blaubart* stb.; a francia *belle âme, grande âme, bel-esprit, barbe-bleue, coeur de poule* stb. A latinban is találunk ilyet: *plenus venter non studet libenter; magna ingenia* conveniunt. A nyelvújítás sok ilyen kifejezést alkotott nyilván idegen mintára vagy egyszerűen fordított idegen nyelvből. FAY ANDRÁS műveinek 1844-iki kiadásából idézem az alábbi néhány ilyen kifejezést. „Nehezen fog itt meg állapodni e' nagy és nyugtalan *láng-elme*“ (VII, 31). „Én Luizát egy junói *büszke természetnek*... képelem“ (VII, 93). „Vilmos, nyugalmazott huszárhadnagy,... most tehetetlen *félláb*, zsákmányul vivén másik lábát egy kartács a' burkus háborúban“ (III, 44). „Egy hosszú sugár *görög természet* lejtett itt eleikben“ (VII, 30). „Kedvtelve szívta magába a' hemzsegő féltudóskák 's úgy nevezett *szép lelkek* hizelgéseinek silány tömjénfüstjét“ (VII, 38). „Egy *hosszú természet* lépett be a' generálhoz“ (V, 1). „Egy *szerető szív* varázsló körében élni le napjaimat“ (VIII, 137). Már CSOKONAINál is találunk ilyen kifejezést: „Jajgat és sír elpusztult reményén Egy magános *úrva szív*“ (A tihanyi echóhoz). Ezek közül a nyelvújításkor divatba jött kifejezések közül sokat elfogadott a nyelvszokás. Beszélünk *nagy lelkekről, nagy szellemekről, lángészről, nemes lélekről, jó lélekről, szerető szívről* azon személyek megjelölésére,

akikben nagy lélek, nagy szellem, lángész, nemes lélek stb. lakozik. ARANY is használ ilyen kifejezést pl. a Toldiban: „Mert az *együgyű szív* nyelvén nagyon érte“ (XII, 14). PETŐFINÉL is találunk reá példát: De ő *makacs fej!* föl nem világosíthatám (Egy estém otthon). Korpafőt diszít selyem kalap S az *okos fő* teng daróc alatt (Mit szól a bölcös?).

Hasonló összetételeket állat és növényneveink közt is szép számmal találunk: *sármány* (tkp. *sár+mál*), *aranymál*, *vörösbegy*, *kékbegy*, *szarkaláb*, *bakszakáll* stb. (Gazdag gyűjteményüket BEKE ÖDÖN tanulmányában Nyr. 42:62—65). Ilyen összetételeket más finnugor és a török-tatár nyelvekből is mutattak ki. Azonban GOMBOCZ ZOLTÁN helyes figyelmeztetése szerint a *sármány*, *szarkaláb* stb. elvonás is lehet *sármány-madár*, *szarkalábfü*-féle összetételekből. A régiségben ugyanis nem ritka, hogy jelzős főnevek, tehát egész jelzős szerkezetek jelzőként szerepelnek (*ludlábfü*, *félkézalkalmár*, *kétkézhaló*). (vö. i. m. 98.)

A fenti átvitelnek az ellenkezőjére is van példa: mikor az egész képzet nevével valamely fontos részképzetét jelöljük meg. A *ház* szó pl. nemcsak az egész épületet jelenti, hanem a népnyelvben a szobát is. A Szamosháton az első és hátulsó szobát így hívják: *első ház*, *hátulsó ház*. ARANY is ‚szoba‘ értelemben használja a *ház* szót a Toldi e sorában: „Bátyád urad itt a *másik házban* vagyon“ (= a szomszéd szobában. VI, 10). Eszközneveknél különösen gyakori, hogy a fontos alkotórészt az egésznek a nevével jelöljük meg. *Kaszának* pl. nemcsak az egész eszközt nevezzük, hanem közönségesen így hívjuk a ‚kaszapengét‘ is. MIKSZÁTHNAK Kaszát vásárló parasztja kaszapengét vásárol. *Kés*-nek nemcsak az egész vágóeszközt hívjuk, hanem a ‚késpengét‘ is. A *fejszét* szintén a nyele nélkül értjük a „veszett fejszének a nyele“ szólásban. Hasonlókép az *ásó*, *kapá* és *villa* a szerszámokat nemcsak nyelestül, hanem nyél nélkül is jelentik. A *toll* eredetileg az egész íróeszköz neve, de jelenti annak legfontosabb részét: a tollhegyet is. Írószerkereskedelmünkben a *Kossuth-toll*, *honvéd-toll* nemrégén bizonyos tollhegy-fajtákat jelentett. (A németeknél is van *Luther-feder*.) Éppígy a *kéz*

nemcsak a válltól az újjhegyig tartó testrészt jelenti (pl. kitörte, kifecamította a *kezét*; se *keze*, se lába), hanem különösen annak legfontosabb részét; azt, amellyel fogunk (*kezet* csókol; ha elvágod kis *kezedet*.) A *láb* nemcsak az egész testrész neve a combbal és lábszárral egyetemben (egyenes, görbe, karikás *láb*), hanem csak a bokától lefelé nyúló testrésze is (nagy, kicsi, pici *láb*. CzF.).

Az átvitelnek egy más csoportjában gyűjtőfogalomak nevével vagy tulajdonságjelentő szóval olyan dolgot vagy személyt nevezünk meg, aki a gyűjtőfogalom alá tartozik vagy az illető tulajdonságot képviseli. A *fehérnép* [szó pl. eredetileg a nők összességét jelentette (NySz.), Erdélyben 'nőszemélyt' is értünk rajta: „Mit akar itt ez a *fehérnép* (= ez a nő)?“ Egyetlen egy embert is szoktunk szidni az ilyenféle szavakkal, mint: *gaznép*, *gaznáció*, holott mindkettő gyűjtőnév. A *főrend* jelenti a főúri osztályt, de értünk rajta főúri osztályhoz tartozó személyt is. *Szolga-rend*-nek nemcsak a szolgák osztályát hívták, hanem a szolgarendű embert is: „Egy alá-való *szolga rendet* ültettek melléje.“ (Haller: H. Hist. II, 57.) A 'concilium, senatus' jelentésű *tanács* szóból is ilyen átvittel származhatott a 'consiliarius' jelentésű *tanács*. (NySz.) Már az irodalmi nyelvben is terjedni kezd a pesti jargon termelte *népek* átvitel, az emberek' helyett: „Hogy jobban észrevögyőnek a *népek*“ (= az emberek, a járókelők. MÓRA FERENC tárcája a Magy. Hirl. 1928. IV. 1. számában.) A németben ilyen átviteles jelentésű a *frauenzimmer* szó, mely eredetileg a női szobában lakók összességét jelentette, azután pedig 'nőt' 'nőszemélyt'. A *stute* (= kanca) a középelnémetben (*stuot*) még 'ménest' jelentett. A *bursch* ugyanaz a szó, mint a 'burschenschaft' jelentésű *die bursche*. A német *kamerad*, a francia *camarade* 'bajtárs' alapjelentése az egy szobában lakók összessége volt. (SANDFELD JENSEN i. m. 38; ZSIRAI MIKLÓS MNy. 22:187)

Tulajdonságnevek egyes személyeket jelölnek az ilyen szavakban, mint: *felség*, n. *hoheit*, *majestät* (= az uralkodó személye), *méltóságod*, *önagysága*, *őszentsége*, *nagyságod*,

uraságod. Az *istenség* jelent 'istent' is, a *szépség* (mint a német *schönheit*, francia *beauté*) 'szép nőt' (keleti *szépség*), az *asszonyosság* 'asszonyt', a *rokonság* 'rokont', a *királyság* 'királyt' (vala egy gazdag királyság régente, kinek két fia... RMKT. II, 261. Idézi ZSIRAI M.) ZSIRAI kimutatása szerint ilyen átvitel mai jelentésében a *feleség* szó is. A népnyelvben számos ilyen átvitelt figyelhetünk meg: *aproság*, *csöppség* (= gyerek); „te kis *vénység!*“ mondják a kora érett, okos gyermeknek; „te kis *soványság!*“ (= sovány gyermek); „kelj fel már te *lustaság!*“ (= lusta ember); „hogyan fértek meg ebbe a kis *szükségbe?*“ (= ebben a szűk lakásban). A *tiszt* szó eredetileg 'tiszttség'-et jelentett, majd pedig azt a személyt, aki tisztiséget visel. Jelzős bővítménnyel is szokott előfordulni ilyen átvitel, pl. *közéleti nagyság* (= a közéletben vezető szerepet játszó ember). Egy szóba forrott össze a *nagyhatalom*, *nagyhatalmak* kifejezés (= nagyhatalmú nemzet v. nemzetek).

Egyidejű érintkezés alapján a p u s z t a i d ő f o g a l o m n e v e is átsiklik a vele kapcsolatos dologra. Érdekes példa erre a német *morgen* és a szláv *jutro* szó, mely nemcsak a reggeli időt jelenti, hanem egy holdnak megfelelő területmértéket is. Az idő nevének a terület jelölésére való átvitelét azzal magyarázzák, hogy eredetileg azt a földterületet nevezték így, melyet egy reggeli munkaidő alatt föl lehet szántani. (PAUL, DWb. — HORGER, Magyar szavak története, 81.) HORGER ANTAL a mi területmérték jelentésű *hold* szavunkat szintén a 'reggelt' jelentő föltételezett **hol* szó -*d* kicsinyítő képzős származékának magyarázza (uo.) CSOKONAI Békaegérharca jut itt eszembe, melyet négy ének helyett *négy pipa dohány*-ra osztott a szerzője, azt jelezvén vele, hogy az ének akkora terjedelmű, amennyi idő alatt „pindusi dohánnyal“ töltött pipáját elszívja. A *dél* szó közönségesen az ebéd idejét jelenti, de a nép nyelvében az ebédre készített ételt is: „Hozzák már az asszonyok a *délt*.“ „Későre hozta a *délt* a feleségem.“ (Szamoshát, Egri.) Ezt a jelentést azonban tapadás eredményének is magyarázhatjuk a nép nyelvében szintén meglévő *délebed* szóból. A német *mahl* eredetileg az evés időpontját jelentette,

majd magát az étkezést (*abendmahl, mittagsmahl, gastmahl*) és az ételeket. Összetett alakja: a *mahlzeit* szintén átment ezen a jelentésváltozáson. (WAAG i. m. 145.)

Még gyakoribb az olyan névátvitel, mely a cselekvésnek vagy történésnek valamely térbeli képzetrel való egyidejű érintkezésén alapul. Különösen három képzetre: a cselekvő alanynak, a cselekvés tárgyának és a cselekvés helyének képzetére siklik át gyakran a cselekvés neve.

A cselekvés alanyára siklott át a cselekvés neve pl. a *menet* szóban, mely eredetileg ‚menést‘ jelent: Hozyaa menetwnkõn ewrwl. (Érdy-k. 577 b.) Ma inkább a menők csoportját jelenti: A *menet* a temető kapujában megállott. *Kisértet* eredetileg ‚megkísértés‘ azután ‚kísértő, rossz lélek.‘ (Éppígy a német *gespenst*. L. WAAG i. m. 106.) *Kegyelem* = ‚gratia, gnade,‘ de a *kegyelmed* megszólításban az alanyt jelenti. *Forrás* nemcsak a cselekvés neve: ‚fervor, sieden,‘ hanem ‚fons, wasserquelle‘ is. Alany jelentésű cselekvésnevek továbbá az *állat* (= létező, lény), *kiséret* (= kíséző személyzet), *jövemény* (= advena), *fojtás* (= a port leszorító anyag a puskacsőben), *órmény* (= malom) szavak is. Idegen nyelvi példák az ilyen átvitelre: a német *flusz* nemcsak ‚folyás,‘ hanem ‚folyóvíz‘ is, *regierung* nemcsak ‚uralkodás, kormányzás,‘ hanem ‚kormány‘ is *bedienung* ‚kiszolgálás‘ és ‚cselédség‘; a francia *assaisonnement* nemcsak ‚fűszerezés,‘ hanem ‚fűszer‘ is lehet; a latin *vectura* ‚vitel, szállítás,‘ de francia folytatása: *voiture* ‚szállító eszköz, kocsí‘.

A cselekvés neve gyakran átsiklik a cselekvés tárgyára is. Az *étel* szó alapjelentése ‚evés‘ volt: Ételnék ydeye. (Jókai-k. 84.) Valaminek utálva való étele. (Párizp: Pax C. 138.) Mai jelentése: az, amit eszünk, az evés tárgya: Asztalon az étel. Az *ital* hasonlóképen ‚ivást‘ jelentett eredetileg: Tõn nagy italt Atilla ió keduében. (Gosárv: MagyB. E4.) Ma az *ital* jelentése: az, amit iszunk, az ivás tárgya: Istenek asztalára méltó ital. *Kötés*-nek nemcsak a cselekvést hívjuk, hanem azt az anyagot is, melyet a sebre rákötünk. *Áldozat* jelent ‚áldozást‘

és ,azt, akit v. amit feláldoznak.' A *kenet* eredeti jelentése ,kenés' volt, mint ezt CSEH MÁRTON adata is bizonyítja: „Mind ezeket öszve tsinálván hidegen kőffed az lovat véle, el oltya hévségét, de azonban a' *kenetkor* szükseg hozzá vened Kő es Fenyő mag olajt.“ (Lovak orv. könyv. 1676., 29. l.) SZÖNYI NAGY ISTVÁNNál is megtaláljuk ezt a jelentést: „közöttök- is forogván a' Sidóknak, majmosság szerint követték őket az áldozatokban, mosódásokban, halottak kenetjében.“ (Utolsó tisztesség Malomvizi Kendefi János uramnak. Kolozsvár, 1697. 12. l.) Mai jelentése: ,az az anyag, amit kenünk, kenőcs, unguentum'. A *hit* szó nemcsak ,hívést' jelent, hanem azt is, amit hiszünk (*református hit*). *Mártás*nak nemcsak a cselekvést hívjuk, hanem a mártogatni való ételt is. Megszólításokban is fordul elő ilyen átvitel: Én édes *szerelemem*. (BALASSA, Dézsi L. kiadása I, 186.) Hasonló átvitel a németben *sendung*, mely eredetileg ,küldést' jelent, majd pedig azt, amit küldünk; *schluck*: ,nyelés' és az északnémetben ,ital'; *schnaps* eredetileg ,das schnappen', ma pedig: ,pálinka'. (PAUL, DWb. és WAAG i. m. 108.) A latin *potio*: 1. ,ivás' és 2. ,ital'. A franciában *conserve*: 1. ,megőrzés' és 2. ,romlástól megőrzött holmi' (hús, gyümölcs).

A cselekvés neve gyakran a cselekvés helyének a megjelölőjévé válik. A *járás* nemcsak cselekvést jelent, hanem így hívjuk a megyének egy részét is; *kerület* eredetileg ,kerülés' volt, ma azt jelenti: ,distrikt'; *kanyarulat* ,kanyarodó helyet', *bejárat*, *kijárat*, *lejárat* ,be-, ki- és lejáró helyet' is jelent. *Lakás* eredetileg ,das wohnen', aztán ,lakóhely'; *kereskedés* nemcsak ,kereskedői foglalkozás', hanem ,üzlet, bolt' is (*vaskereskedés*). Az *ülés* azt is jelenti: ,ülőhely a kocsin', *szállás* ,megszálló hely', *állás* ,fogatoknak való fedett hely korcsmák, vásárterek mellett'. *Menés* a Szamosháton a határnak egy részét is jelenti: Nincs több ilyen buza ezen a *menésen* (Egri). *Tilalom* jelent ,tilalmas helyet' is: *Tilalomba* törtek (ARANY: Pázmán lovag). Hasonló átvitelre példa a latin *mansio*, mely eredetileg ,maradás, időzés, tartózkodás', azután ,szállás, szállóhely', végül a franciában *maison* ,ház' lett

belőle. A latin *prehensio* ‚foglyul ejtés‘, de már a francia *prison* és az olasz *prigione*: ‚a fogság helye, a börtön‘. (SANDFELD-JENSEN i. m. 34.) A német *gang* eredetileg ‚menés, járás‘ s aztán ‚folyosó, tornác‘; *eingang* ‚bejárat‘; *ausgang* ‚kijárat‘. A francia *allée* 1. ‚menés, járás‘ és 2. ‚fasor‘ (mint sétahely); *entrée* 1. ‚belépés, bevonulás‘ és 2. ‚bejárat, kapu‘. A német *handlung* 1. ‚üzérkedés, kereskedés‘ és 2. ‚üzlet, bolt‘. Az olasz *corso* eredeti jelentése: ‚futás, versenyfutás‘, de jelent versenypályát, lóversenyteret és sétahelyet, sétautat is.

Időbeli képzeteknek egymással való érintkezésén alapuló névátvitelre is van példa. Bizonyos folyamatok és tagképzeteik közt az időbeli együttlét névátvitelt okozhat. *Füstöl* azt is jelenti, hogy ‚dohányzik‘, mert ennek a műveletnek fontos kísérő tagképzete. A Szamosháton hallottam egy székenbe esett nőtől a következő mondatot: „Két falu én rajtam *fon meg*.“ Itt a *megfon* jelentése: ‚fonás közben rólam pletykál‘. Szintén a nép ajkáról való ez a mondat: „Az este *elítették* Katit.“ (Nyr. 5:39.) Jelentése: ‚ívás közben eljegyezték‘. A latin *salutare* = ‚üdvözlő‘; mivel pedig az üdvözlés gyakran jár együtt csókkal, megérthető a román *sarut* ‚csókol‘ jelentése. Ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy a francia *embrasser* ‚megölel‘ igének miért van ‚megcsókol‘ jelentése is. A *búcsú* szent helyre való zarándoklást és az ott lefolyó zarándokünnepet jelenti. De mivel az ilyen ünnepélyes alkalom vásárral szokott egybekötve lenni, a *búcsú* azt is jelenti pl. Göcsejben, hogy ‚vásár‘. Ugyanott a vásárfiát *búcsúfiának* nevezik. (MTsz.) A *búcsúnak* ez a jelentése régebben általánosabb lehetett, mert a magyarból átvett román *bâciu* is vásárt jelent. (Vö. EtSz.) Hasonló átvitel van a német *messe* szóban, mely eredetileg ‚mise, egyházi ünnep‘ jelentésű volt, majd az ilyen ünnepkor tartott vásárt, végül általában ‚vásárt‘ jelentett. (PAUL, DWb.) A *kirchweih* szón is nemcsak templomszentelési ünnepet, hanem a vele kapcsolatos világi multságokat, különösen a vásárt is értik.

Végezetül lelki jelentésű szavaink közt is vannak olyanok, melyeket egyidejű érintkezésen alapulók-

nak kell magyaráznunk. Vannak ugyanis olyan lelki, elvont jelenségek, melyek látható, testi jelenségekkel vannak egyidejű kapcsolatban s együttvéve bizonyos egységes képzetkomplexum tagjai. Pl. a félelemnek bizonyos belsőleg érzékelhető érzés az alapja, mely azonban együtt jár s egy képzetkomplexumot képez bizonyos külső, testi elváltozásokkal. Van rá elég példa, hogy a külsőleg látható rész-képzet nevével jelöljük meg az egész lelki-testi folyamatot.

A félelem egyik látható jelensége, szimptomája a remegés. Maga a *reszket*, *remeg* ige is jelenthet ugyan félést (MNY. IV, 391, 447) minden külső, érzéki vonatkozás nélkül, de a *remül* ige ma már egészen lelki jelentésűvé vált. Eredeti jelentése ennek is ,reszket, megrendül', mint a régi nyelv adataiból kiviláglik: Földek *remülenec*, koporsoc megnyilanac (Nád.-k. 291). Christus fel támadásának üdőjén a föld *meg-remül* és megindul. (Tel: Evang. II, 11.) De már a régiségben is túlnyomó volt lelki értelmű használata. (MNY. IV, 448.) A mai irodalmi nyelv pedig már csakis lelki jelentését ismeri: Kardot ránt az olasz — a szőresuklya reped — *Megrémül* a sok nép: „no barát, jaj neked!” (ARANY, Toldi E. III.) Ugyanezt a változást látjuk a latin *tremere* ,reszket' ige francia folytatásában, a *craindre* igében, mely már csak azt jelenti, hogy: ,fél'.

A félelemnek egy másik részképzete az arc elhalványodása, színváltozása. Ezen kapcsolat alapján lett a *megrőkönyödik* ige a ,fél' szinonimájává. *Megrőkönyödik* eredetileg azt jelenti ugyan, hogy ,megpenészedik, megdohosodik', e folyamat azonban színváltozással jár. Hasonló változás történik a megijedt ember arcán: elhalványodik, fakóvá, szinehagyottá lesz. (Vö. MNY. V, 66.)

Testi változás nevéből indul ki az *aggódik* és *töpreng* mai lelki jelentése. *Megaggódik*, *megaggik* eredetileg: ,összehúzódik, összetöpörödik': *Megaggódik* a szöllő. (MTSz.) A *töpreng* szó pedig a *töpik*, *töpörödik* (= összeaszik) családjába tartozik. (Vö. GOMBOCZ i. m. 87.)

A *duzzog* szó mai köznyelvünkben azt jelenti: ,schmollen, zürnen“ de eredetileg a *duzzad* családjához tartozik, mely azt jelenti: ,tumes cere, inflari'. Eredetileg két-

ségtelenül az arc felfúvását, az orr feldúzását jelentette, tehát a harag, duzzogás külsőleg is látható jelenségére vonatkozott. (LŐRINCZ JENŐ: MNy. XXII, 210.)

A fenti átviteleket WUNDT óta és az ő példájára (Völkerpsych. I, 2:548) a másodlagos komplikációs jelentésváltozás csoportjába szokták sorozni. Nézetem szerint ezekben az esetekben a belső, lelki képzet és külső szimptomája között nem hangulati vagy bárminemű hasonlóság on alapul a társulási készség, hanem a két részképzet egyidejű tapasztalatán. Más természetű kapcsolat van a reszketés és félelemérzet közt, mint pl. a mérlegen való mérés és az elmében lefolyó fontolgtatás közt. Az utóbbi két képzet közt valóban megvan az a hasonlósági elem, mely a latin *pensare* (= mérlegelni) igéből a francia *penser* (= gondolkozni) jelentésére átmenetül szolgált. A fentebbi átviteleket azonban a két képzet egyidejű érintkezése magyarázza.

Egymásutáni érintkezésen alapuló névátvitel.

Valamely képzetkomplexum egymásután következő tagképzeteinek érintkezése nemcsak a kölcsönös felidézés képességét teremti meg, hanem alapul szolgál az érintkező képzetek kölcsönös névátvitelére is.

A pusztai időszemlélet képzetei egymásutáni érintkezésükkel magukban véve is alapjául szolgálhatnak a névátvitelnek. Elnevezhetünk pl. valamely időszakaszt egy másik, vele érintkező időszakasz nevével. A régi magyar *holval*, *hollal* eredetileg a nap kezdő szakaszát, a virradatot, a reggelt jelentette: Az reggeli vilagigh, auag' *holualigh* (Mel: Sám. 54). A holnapi nap ezen kezdő szakaszának a neve azonban átvivődött az egész ,holnapi nap' jelölésére is: *Holual* fergeteg lezen. (Müncsh.-k. 44). Ugyanez a két jelentése él egymás mellett a német *morgen* szónak: jelent ,reggel'-t és ,holnap'-ot. (Vö, lat. *mane*, fr. *demain*.) A *nap* eredeti jelentése a ,nappal' az éjszakával szemben. De bizonyos esetekben, pl. ha hosszabb időnek egyes napjairól

van szó („tíz napig betegen feküdt“; „az esztendő 365 napból áll“), nem csupán a nappalt, hanem az egész huszonnégy órai időt, a napot és éjszakát együttvéve is értjük rajta. Ezen a lélektani alapon lett a német *sonnabend*, mely eredetileg szombatestét, a vasárnap előtti estét jelenti, az egész szombati nap neve. A délnémet *weihnachtsabend*, az északnémet *heiliger abend* is hasonló módon vált az egész ünnepnap nevévé. (WAAG i. m. 93—94.)

Leggyakoribb azonban az az eset, hogy valamely folyamat, történés egyes érintkező képzeleteinek egymásutáni kapcsolata szolgál alapjául a névátvitelnek. A folyamat, történés legtipikusabb kifejezője a nyelvben az ige és a cselekvést, történést jelentő névszó. A cselekvés vagy történés folyamatának legfontosabb két eleme a hatás és a tárgynak tőle előidézett állapota, mely két momentumot az öntudat oknak és okozatnak, cselekvésnek és a cselekvés eredményének értékeli. A hatás és eredmény képzele, bár egymástól különböző két képzet, tulajdoképpen egy egységbe tartozik. A hatással, cselekvéssel meginduló folyamat teljes befejezést az eredmény létrejövetelével nyer, tehát cselekvés és eredmény úgy tekinthetők, mint egy képzetkomplexumnak az idő egymásutánjában érintkező két tagképzele. E két momentum nyer nyelvi kifejezést az igéknek alakilag is elkülönülő két fajában: a cselekvő és szenvedő igében.

Az egymásutáni érintkezésen alapuló átvitel leggyakoribb esete az, melyben a cselekvés nevével a tőle létrehozott eredményt nevezzük meg.

Ez átvitel példái között azok a legszemléletesebbek, melyekben az átviteles jelentés még nem vált szokásossá, hanem csak alkalmi jelentése a szónak. Ilyen átviteles használat van dolgunk pl. a következő mondatban: „A terem zsúfolásig *gyűlt* emberrel.“ A *gyűl* eredetileg az emberek cselekvését jelentette, ebben a mondatban pedig ennek a cselekvésnek az eredményére mutat rá, a teremnek a gyülekezés következtében létrejött állapotára: „zsúfolásig telt.“ A *gyűlt* azonban többet fejez ki, mint a *telt*, mivel érezzük benne a megtelés okát, illetőleg módját is: az

emberek gyűlése következtében telt meg. Ilyen átvitelekkel van dolgunk a következő mondatokban is: „Csakúgy *hemzsegett* az utca a sok embertől.“ „Sok görbe szám s abrakadábra Firkáitól *hemzseg* a tábla.“ (ARANY) „*Nyüzsgött* a tér a járókelőktől.“ Mindhárom mondat igéje az alany (*az utca, a tábla, a tér*) állapotát jellemzi, de mindenikben érezzük, hogy ez az állapot az *emberek, firkák, járókelők* cselekvése is egyúttal. Hasonló friss átviteleknek érezzük a következő mondatok igéit is: Virágba *borultak* a fák. (Az átvitel útja ez: ,virágtakaró borult rájok' s ennek következtében ,virágba burkolóztak'.) Felhőbe *hanyatlott* a drégeli rom. (ARANY: Szondi két apródja) (= ráhanyatlott a felhő, s ezáltal beburkolózott). A népnyelvben sokszor meglepő példáit hallottam e rendkívül pregnáns kifejezésmódnak: Tele *ment* a szemem porral. Tele *mászott* a fazok léggyl. Tele *másztam* balhával a disznóólba. *Nyüzsög* a kamora az egertül. *Elcsepegteted* a ruhádat avval az olajjal. (Szamoshát, Egri.) Alkalmasint idegenből származik, de a magyar nyelv szelleme előtt is természetesnek látszó képzetkapcsolaton alapul a „tejjel és mézzel *foljó* föld“ kifejezés is (a Vulgátában „ad terram *fluentem* lacte et melle.“ Exodus III, 17).

Mind az irodalmi, mind a népnyelvből számos ilyen pregnáns kifejezést idézhetnénk. Pugnáns voltukat éppen alkalmi használatuk, az átvitel friss volta okozza, mert az új jelentés mellett még elevenen érezzük bennük kísérő momentumként az eredeti jelentést is. Az új jelentés ezekben az átvitelekben legtöbbször valamely határozóval vagy igekötővel van kidomborítva. Ezeknek a használatában bizonyos analógia is szerepet játszik. Azok a határozók és igekötők legalkalmasabbak az új jelentés kidomborítására, melyek az illető képzetet nyelvszokásosan jelölő igékhez is járulni szoktak. Ezen az alapon tárgyalja KERTÉSZ MANÓ az ehhez hasonló jelenségeket az analógiás alakulások közt. (Analógia a mondatszerkesztésben. Budapest, 1905. 32—37. l.) Keletkezésük alapjául ő is a successiv associatiót jelöli meg. (32. l.)

A határozók, igekötők az analógia által megvilágító, kidomborító szerepük mellett még azt a funkciót is végzik,

hogy a befejezettség mozzanatára mutatnak rá. A bevégeztség mozzanatára még egy más, formális módon is rámutathat a nyelv: az ige bevégezett alakjával. A fenti átvitelben is szerepe van ennek az igealaknak. Vannak ugyanis olyan igéink, melyeknek csupán bevégezett igenévi alakjukban találjuk meg az átviteles jelentést. Gondolok itt az ilyenféle példákra, mint: *zárt* levegő. Itt a *zárt* nem azt jelenti, hogy ablaktól-ajtótól bezárt, hanem azt, ami ennek eredménye: „a zártság következtében megromlott”. Az *állott* víz = az állás következtében megposhadt. Mondják azt is, hogy valaminek, pl. ruhának *állott* szaga van. Igen, mert a hosszas állás következtében valami szagot vett föl. Folyamatos formában sem a *zár*, sem az *áll* nem jelenti azt, amit a fenti példákban a befejezett alak jelent. *Fülled* = melegszik, de a *fülledt* levegő = a meleg következtében megromlott levegő. *Válogat* = „selecto, auslesen, auswählen”. (Válogatnak a borokban. Fal: NU. 306.) De a befejezett igenév alakja: *válogatott* már a cselekvés eredményét jelenti. „Szerettem a szépeket, *Válogatott* képeket“ (= szebbnél-szebb). „*Válogatott* gombaságokat vagdalt a fejéhez“ (= különbnél-különb). *Olt* = „insero, pfpopen“, de a Szamosháton az *oltott* eper, *oltott* cseresznye kifejezés jelzője azt jelenti: „nagy szemű”. Ha az ember toroka hűlés következtében bereked, eldugul, ennek következtében a hangja is rekedt lesz. A *rekedt* hang = tompa, csengés nélküli hang, de a *rekedt* szóban itt még érezzük a szó eredeti jelentését is: a torok berekedése miatt tompa. Azonban a „rekedt hangú szöcske“ (ÁRANY: Pusztai fűz) meg a „*rekedt* kolomp“ kifejezésben már csak azt jelenti: „csengés nélküli, tompán szóló”.

Az alkalmi jelentés kedvező körülmények között szokásossá válik, megrögződik a nyelvközösség tudatában. Számos olyan igénk van, melynek cselekvés jelentésével párhuzamosan él átviteles eredmény jelentése is. Így pl. a *hallgat* ige a cselekvést jelenti e mondatban: „Nagy figyelemmel *hallgatta* a pap beszédét“ (= füleivel figyelte). De már ebben a mondatban: „Nem *hallgattam* édesanyám szavára“ az eredményt jelenti (= engedelmeskedtem, szót-

fogadtam). *Csíp* tulajdonképen azt jelenti: ,újheggyel, fogóval stb.-vel összeszorít', de az ilyen mondatokban: „*Csíp* a csalán“, „*csípi* a só a kezemet“ a pusztá okozatot tünteti fel: ,olyan fájdalmat okoz, mint a csípés'. *Mar* eredeti jelentése ,harap' (Az ebek egymást *marják*), de jelentheti azt is, hogy ,maró fájdalmat okoz' (Az oltott méz *marja* az eleven testet). *Fűl, megfűl* eredetileg ,fűtődik, melegszik' (Nehezen *fűl* a kemence), de a Szamosháton azt is jelenti, hogy ,meleg következtében megtúrósodik' (pl. Nem akar ez az aludttej *megfűlni*). A *szeret* igének a régi nyelvben ,amat' mellett ,megáld, megajándékoz' jelentése is volt: „Mastan kegyig, hogy jól meg bintetélek, minden jóval szeretél“ (PESTI G. 146. mese). „A kit Isten okossággal szeretett, tanulhat ezekből“ (Pázm.: Kal. 438). HELTAI-nál *megszeret* azt is jelenti: ,megáld': „De nem vészi é melet eszébe, melly igen soc íóval meg szerette őtet az Isten“ (Mes: L). A Szamosháton pedig a gyermeknyelvben ,megölel, megcsókol' jelentése is van. (*Szeresd meg* páppát, lelkem!) (Vö. a franciában *charité*: 1. ,szeretet', 2. ,alamizna'). A *merül* ige a szamosháti nyelvjárásban eredeti jelentését is megőrizte: ,merítődik' (Kicsi *merült* a kanálba). Ez a jelentése azonban kiveszőfélben van a köznyelvi ,versinken' jelentés mellett (A korsó a víz alá *merült*). A köznyelv a *megázik* igét ,madescere, nass werden' jelentésben ismeri. A Szamosháton a kenderművelés műszavai közt is előfordul. „Jól megázott a kender“ azt jelenti, hogy ,tilolásra alkalmassá korhad'. Hasonlókép *ázik* és *áztat* = ,tilolás végett a víz alatt korhad, illetve korhaszt' (kendert). *Visel* alapjelentése: ,hordoz'. Befejezett melléknévi ige-nevében már a viselés, hordozás következménye jut előtérbe: *viselt* ruha, *viselt* nadrág = ,nem éppen új'; *viseltés* kabát meg már éppen ,kopott'. A *meg* igekötővel összetéve mai köznyelvünkben már csupán a következményt jelenti. A ház fedelét *megviselte* az idő (= megrongálta). Nagyon *megviselte* a betegség (= elgyöngítette). A *száll* igének egyik igen régi jelentése: ,absteigen, sich niederlassen'. A Szamosháton a zavaros vízre, folyadókra azt mondják: „Ne igyál belőle, míg meg nem száll.“ Jelentése tehát: ,a salak

leülepedése által megtisztul'. *Von* eredetileg ,trahere, ziehen, schleppen': Föltos czipellést *vonának* lábokban (Pázm.: Kal. 140). De már eredményt jelöl a következő példákban: Az eget, a földet bakacsinba *vonta* (ARANY, Toldi). Az achivoknak gyászba *vonta* napját (BAKSAY, Iliász I.). Jelentése: ,takar, borít' (t. i. azáltal, hogy lepelt, miegyebet rávon). *Osztozik, osztozódik* = ,partior, divido, teilen unter einander', de mivel az osztozás vége igen gyakran veszekedés, mindkét igének van ,civakodik, veszekedik' jelentése is. „Az nap reggel morga s *osztozék* sokat Házi Jánossal“ (Erd. Tört. Ad. II, 20). „Csak nem állasz ki *osztozódni* ezekkel a cigányokkal!“ mondják a Szamosháton. *Osztozás, osztozódás* szintén jelent ,veszekedést' is a népnyelvben (MTSz., Szamoshát).

Szemünk előtt támad az *érdeklődik* ,sich interessieren' igének egy új jelentése: „Jó lenne *érdeklődni* az állomáson, hogy nem késik-e a gyorsvonat.“ Itt az *érdeklődik* már azt jelenti: ,kérdezősködik, tudakolozik.' Tehát elvont, lelki jelentéséből kilépve konkrét jelentést kezd fölvenni. Sőt újabban már ilyeneket is hall az ember: „*Megérdeklődöm*, hogy mi van a kérvénnyemmel“ (= megkérdezem, megtudakolom).

A fenti esetekben az eredeti és átviteles jelentés egymás mellett él a nyelvtudatban. Az átviteles jelentés mellől azonban az eredeti jelentés feledésbe is mehet, úgyhogy néha csak nyelvtörténeti kutatás tud világot vetni a szó etimológiai rokonságára.

Érdekes bizonyítéka ennek a *pettyeget* ige, mely ma ,pettyekkel tarkáz, maculis noto, variego, beflecken' jelentésben ismeretes. Régibb alakja *petteget* volt: A párducnak külömb szinekkel *pettegetett* bőre vagyon (Illy: Préd. II, 357. NySz.). A *petteget* szó egy családba tartozik a *pettenez, pöttönöz* (= ,gyengén meglegyintget'), *rá-pöttönt* (= ,rálegyint' MTSz.) szavakkal. Ehhez a szócsaláddhoz tartozik továbbá a gyakorító *petsz* (KASSAI) > *pedz* (,érintget') továbbá *petszent* > *peccent* (: ,contingo, leniter tango' MA.), *megpetszent* > *megpeccent* (: ,megérint' Szamoshát, ,megkoppint' MTSz.) A szócsalád felsorolt tagjai egyértelműen

azt bizonyítják, hogy a *petteget* ige alapjelentése 'érintget' volt. Ma élő 'pettyekkel, foltokkal tarkáz' jelentése úgy viszonylik az alapjelentéshez, mint okozat az okához, eredmény az őt megelőző cselekvéshez, tehát ez is átviteles jelentés. A *petteget* ige ezen jelentésfejlődésének pontos megfelelőjét megtaláljuk a németben is: *tupfen* = 'érinteni' > *tupfen* = 'érintés által keletkezett folt' (PAUL, DWb.), *tüpfeln* = 'pettyegetni.' A franciában *picoter*: 'szúrkál, csipked,' *participe passé* = *picoté* 'pettyegetett, tarka.'

Az *ör* és a gyakorító *öröl* ige honfoglaláselőtti török jövevényszó. A nyelvhasonlítás kimutatása szerint a törökségben a neki megfelelő szó azt jelenti, hogy 'forgat' és 'öröl.' (GOMBOCZ, Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink, 73.) Hogy a magyarban is megvolt 'forgat' vagy 'forog' jelentése, annak az *örvény* szó örzi nyomát. Az *ör*, *öröl* szó a malomkő funkciójára vonatkozik s eredetileg csak azt jelenthette, hogy 'forog'. Később aztán a működést jelentő név átvonódott a működés eredményének a jelölésére. (Vö. HORGES, Magyar szavak története, 135. l.) Ehhez hasonló átvittel lett a francia *tourner* 'forgat' igeének 'esztergályoz' jelentése.

Az *edz* igét mai köznyelvünk főleg élettani értelemben használja. *Edzeni* = 'acélozni, ellenállóvá, erőssé tenni (testet).' Pl. edzett ember, edző kúra, a munka megedzi a testet. A kovácmesterség műszavai közt is megvan, sőt fiziológiai jelentése éppen ebből a forrásból indult ki. KASSAI szerint: *Edz (ödz)*: ferrum candens indurat, in aqua frigida restinquendo (Szókönyv II, 23). SÁNDOR ISTVÁN Toldalékja is azt mondja róla: *Ödzeni*. Ferrum indurare. Edzeni. A vas edzésében, keményítésében a legfontosabb szerepet az *edzővíz* játssza, vagyis a hideg víz, melybe a megtüzesített vasat acélozás végett mártják. Legrégibb tölem ismert adat a szóra CALEPINUSban található (920.) a következőképpen: „retingo — Meg edzem, ismet el boritom.” Nála tehát még csupán azt jelenti: 'vízbe márt.' CALEPINUS adatát az *edz* eredeti jelentéséről megerősíti CSÉCSI JÁNOS tanúsága is, ki a PP. szótárához csatolt *Observationes*-ének 4. lapján azt mondja: *Ödzeni F u n d e r e*.

A ‚retingit, fundit‘ jelentésről az ‚indurat‘ jelentésre az átmenet a kovácmesterség körében történt. A cselekvés, az ok neve vonódott át itt is az érintkező képzet: az eredmény, az okozat jelölésére: vízbe márt, vízzel öntöz > vízbe mártással megkeményít > megkeményít. Az alapjelentés ismerete arra is rávezet bennünket, hogy az *edz, ödz* ige az *önt*, régiesen *ött* ige családjához tartozik, mint ennek *-sz* gyakorító képzős alakja. Az **ött-sz, ett-sz* alakból úgy lett *ödz*, ill. *edz*, mint a *pett-sz* igéből *pedz*, a *játszik*-ből *jádzik*. (BACSÓ, Az adavidéki nyelvjárás, NyF. 37. 8. 1. Kecskeméti embertől is hallottam a *jádzik* alakot.)

Az *akar* szó a magyar nyelv egész történeti korában azonos jelentésű a latin *volo*, német *wollen* szóval. A nyelvhasználat kiderítette róla, hogy vogul és osztyák megfelelője (vogÉ. *āṅkwärmūt*-, osztyÉ. *an̄karmalem, an̄armalem* stb.) még azt jelenti: ‚schauen, blicken‘, illetve ‚ansehen, hinblicken‘. A ‚tekint‘ > ‚akar‘ jelentésváltozásra különben más nyelvben is találunk példát. Így pl. a német *absicht* (‚szándék‘) az *absehen* származéka. A latin *spectat* nemcsak azt jelenti, hogy ‚néz, szemlél‘, hanem azt is, hogy ‚törekszik valamire‘ (‚spectat ad suam magis gloriam, quam ad salutem reipublicae“ CICERO). (Vö. EtSz. I, 45.)

A *kell* ige ma azt jelenti: ‚oportet, nötig sein‘, de eredetileg a *kellemes* szó családjába tartozott s azt jelentette: ‚tetszik‘. „Kelle az Istenec, hogy nem maradéc oda.“ (HELTAI, Mes. R 2 a.) „Az ő vélek szerelmeskedőknek akarnának tetzeni és kelleni.“ (MA: SB. 221.) A *tetszik*-ről a *kell*-re az átmenet természetes, mert a tetszés érzetének okozata a szükségérvet a tetszés tárgya iránt. Egészen rokon gondolkozásmód teremtett a német *brauchen* igének a ‚használ, hasznát veszi‘ jelentés mellett ‚szükségel‘ jelentést. (PAUL, DWb.) A latin *amat* ige nemcsak ‚szeret‘, hanem azt is jelenti, hogy ‚törekszik valamire‘. „Hic *ames dici pater atque princeps*.“ (HORATIUS, Carm. I, 2.)

SZILY KÁLMÁN kiderítette, hogy a *büntet* ige eredeti jelentése az volt, hogy ‚accusat, bűnösnek mond‘. (MNY. 11:278,318). „Ky betegfegeth zenwed es wr Isten ellen morgodik, az ythelő Istennek ygaſſagath bynthethy“ (Érs.-k.

204). (= *justitiam judicantis accusat.*) Mivel a vádolást büntetés követi, az átmenet útja az új jelentésre egészen világos. A ‚vádol‘ > ‚büntet‘ jelentésváltozásnak pontos megfelelője a déli-lappban is megvan: *pielhkét, pielhkit* 1. ‚szid‘; 2. ‚megbüntet‘ (HALÁSZ, Déli-lapp szótár 185.) A német *strafen* ‚büntet‘ ige is azt jelentette eredetileg, hogy ‚gáncsol, hibáztat‘. (PAUL, DWb.; MNy. 12: 23–24.) A latin *objurgare* a klaszszikus latinságban még ‚szid, gáncsol, fedd‘ később már azt is jelenti, hogy ‚büntet‘. (GEORGES, Lat.-deutsches handwb.)

A *riad* a *ri* ige családjába tartozik s eredetileg azt jelentette: ‚ejulo (MA.), heulen, wehklagen‘. „Mynd a közönsegős sokasaagh ywólthe awagh *reada*“ (Winkl-k. 186). Továbbá azt is, hogy: ‚persono, ertönen‘: „Kapitány quár-télyán trombita *rivadott*“ (Gvad: RP. 95). Ma inkább az eredeti jelentés okozatát fejezi ki: ‚álmából mélézásából hirtelen fölébred, fölretten‘: „*Riadj*, magyar, *riadj*“ (= ébredj; CZUCZOR: Riadó). „Az alvó felvirad, A bujdosó *riad*“ (ARANY: V. László). *Megriad* ZRINYI-nél még ‚megzendül, megharsan‘: „Sok hangos trombita akkor *megrivada*“ (Szig. Vesz. IV, 13). Mai jelentése már: ‚megretten, megrezzen, contremo, erschrecken‘: „Csalóköz *megriad*, jól látom előre“ (Bercs: Lev. 208). *Fölrriad* eredetileg szintén ‚ejulo, exclamo, aufschreien‘. (NySz.) és ‚intono (MA.), ertönen‘ (PPB): „Látván az asszonyok, hogy ilyen kénokat szenvedett volna, egyenlő szóval mind felriadának“ (KrisztL. 31). ARANY-nál is megvan ebben az értelemben: „Hát ki? *riad fel* Bárczy sötéten.“ (Tetemrehívás). De már ‚föltrezen‘, tehát eredmény jelentésű az ilyenféle használatban: „*Fölrriad* álmából.“ Hasonló jelentésváltozáson ment át a *riaszt, megriaszt* ige is. Eredetileg mindkettő ‚intono‘ (MA), ‚ertönen‘ PPB.: „Dobot, trombitát *rihasztának*“ (RMK III, 343). „Az nagy szep szauu hangos trombitat egben *meg riasztyac*“ (Born: Ének. 142). Majd a következőkre való átsiklással, megijeszt, megrezzent, perterreo, erschrecken. „Holmi vármegye hada van még a passusokon, de azokat a németek *megriasztják* holnap“ (Bercs. Lev. 22). „*Rihesztic* a’ szegény foglyot mindenképen“ (HELTAI, Háló 110).

Késik és származékai eredetileg csak azt jelentették: 'időzik, commoror, verweilen'. CALEPINUS-nál: commoror—*mulatok, késöm*“. „Az mint mondta az szolga, egy hónapig való *késése* leszen ez (!) az földön“ (Magy. hölgyek lev. 254). *Késedelem* a Jókai-K.-ben még, 'időzés, commoratio': „azannya *kesedelemuel* es ayoytatojjagual azon bezedeket veterneyg gyakorlatojt mondyauala“ (4). Mai jelentése 'cunctor, tarde venio, sich verspäten' „Ennek a tengerinek már *késett* az eső.“

Párlík > *pállík* MA. szerint 'ferveo, fervefio'. A mai nyelvérzék előtt azonban e jelentés már ismeretlen. Igekötés összetételeiben a következményre siklott át a név. *Kipállík* a lázas beteg szája (= fölhólyagzik, kirepedezik). *Kipállík* a vetés a vastag hó alatt (= kivész). *Megpállík* a nyirkos búza a padláson (= megrothad, megdohosodik).

A mai nyelvhasználatban már ismeretlen a *vigyáz* igének 'virraszt, éber állapotban van' jelentése. CALEPINUS-nál még 'vigilo, excubo, lucubro'. „Ez iduessleges bevlcheseznek tanolsagaban neeg eztendeyg *vigyaza*“ (Dom.-k. 8). „Sokat uigyaznak a bor mellett“ (Tel: Evang. I, 180) MA. szerint azt is jelentette: 'specular'. A népnyelvben még él a *vigyáz* igének 'szemmel keres, les' jelentése. „*Vigyázta-lak* a piacon, de csak nem akattá a szömömbe“ (Alföld). „Elmehetsz már házam előtt nem *vigyázlak*, mint ezelőtt“ (Tiszavezsény, MTSz) „Eltévesztettük egymást, pedig vátig *vigyázta-lak*“ (Szamoshat). „Mit *vigyázol?*“ (= mit lesel, mit nézel olyan nagy figyelemmel?) (U. o.) Akár a 'virraszt, éber állapotban van', akár a 'szemmel keres, les' jelentésből természetes az átmenet egyfelől az 'óvakodik', másfelől az 'öriz, gondot visel' jelentésre. Mindkettő természetes következménye az előbbi cselekvéseknek. *Vigyázva* hajtsátok ebben a sötétben“ (= óvatosan hajtsátok a lovat). „Onnét felyül *vigyázz* reám“ (Gondviselő édesatyám). „*Vigyázz* a gyermekre.“ Hasonló irányú jelentésfejlődést más nyelvekben is tapasztalunk. A latin *video* nemcsak 'lát', hanem 'örkődik, vigyáz' is: „Videant consules.“ *Tueor* nemcsak 'szemlél, megtekint', hanem 'megöriz' is. Egyik származéka: *tutus* már csak 'biztos, veszélyen kívül levő'.

A német *sehen* 'nézni' származékai: *sich vorsehen* 'vigyázni magára', *vorsicht* 'vigyázat, óvatosság'. A francia *observer* 'szemmel tart, vizsgál' (= lat. *observare*), visszahatólag: *s' observer* 'vigyáz magára'.

A mai nyelvérzék előtt különösnek tűnnek föl a *forraszt* igének eredeti értelmében való használata, mint még a Fáj-féle kézirat szakácsreceptjeiben (XVII. század) olvassuk: „szombat napon jó bort forrasztani“; a nyárson sült kecségéhez „jó bort kell trágyával forrasztani“ (HERMAN O. A magy. halászat k. I, 133). Eredetileg tehát azt jelentette: 'bullire facio, sieden machen'. Ma csak az eredményt jelenti: 'hevítés által összehegeszt, ferrumino, lóten, anlóten'. Átnemható társa *forrad* CALEPINUS-nál (1026) még 'suffervefio', ma már '(hevítés következtében) összetapad' vagy csupán 'beheged, összenő, coalesco, concreasco'. *Forradás* régen 'fervor, sieden' volt: „Mihelyt felereszted csak egy forradásig“ (Szakácsm. 28). Mai jelentése már az eredményre vonatkozik: 'sebhely (pl. az arcon)'.

Ilyen jelentésváltozással van dolgunk a *fojt, megfojt* ige jelentésének történetében is. Mai jelentése 'fullaszt, megfullaszt', de régen 'szorít' jelentése is volt, mely a kódexek korától PAZMÁNY PÉTERIG megtalálható. HELTAI GASPÁR Hálójában pl. a 153. lapon így ír: „Az derekara vékony sinorokat kötöznek, és aual hatul a' szarait fel fel kötöznek, és mindenic sinorba fát vótnek és aual *fojtyák*, annyira, hogy a' sinoroc be hatnac tellyességgel a' testbe.“ A Lugossy-kódexben ezt olvassuk: „nagy ket elü Pallost elő hozattata, kit egy lo főrenyre o' gyorfon foytata (20. l., DÉZSI LAJOS kiadása). A népnyelv ma is *fojtókariká*-nak hívja azt a széles, lapos vaskarikát, mely a szekér párna-fáját a tengelyhez szorítja (MTSz). BAKSAY SÁNDOR szerint Vas megyében ma is mondják, hogy „fujtón van a kötél“ (= szorosan); „nyakára fujlott a nyakló“ (= szorított). (Gyalogösvény II, 282.) CzF: „Csomóra fojtani valamit am. csomóra kötni, szorítani. Csomóra fojtani a ruhakötőt, gatyamadzagot.“ A 'szorít' és 'fullaszt' úgy viszonylik egymáshoz, mint az ok az okozathoz. Ha tehát 'szorít' volt az eredeti jelentés, akkor itt is okról okozatra

történt a név átvonódása. A *vízbe fojt* kifejezésben vagy ARANY e használatában: „Száll a szikra, fojt a füst“ (A bajusz), már csak az eredményt érezzük az eredetinek látszó jelentés nyoma nélkül.

A *tuhad* ige eredeti jelentése: ‚rakásra gyül, felhalmozódik‘. SzD.²: Tuhadni: tuhulni, feltöltődni, -halmozódni, -torlódni, rakásra gyülni. Fel-, megtuhodtak az árkok. SI.: *Tuhadni, tuhulni*. Aggeri. Congeri. A Szamosháton (Egri) az eredeti ‚felhalmozódik‘ jelentés már nem ismeretes, csak az átvitel útján keletkezett ‚elakad, elszorul‘ jelentés. *Tuhad* a kasza: ‚elakad (a buja, sűrű, vizes fűben)‘. *Tuhad* az eke: ‚elszorul (a sáros, tapadós földben)‘. Itt is az okról az okozatra történt a névátvitel.

Avik, avul eredetileg csak azt jelentette: ‚veterasco, alt werden‘. Később: ‚vetustate corrumpitur‘. „A jó *avul* is, javul is,“ mondja DUGONICS közmondása (Közm.). Az *avas* melléknév eredetileg csak azt jelentette: ‚régí‘. „Az ő és avas borok inkább használnak a természeti testnek, mint az újjak“ (Tel: Fel. 168)... „Akár új s akár avas igével magyaráltassék az istentől kijelentett igazság“ (Pázm.: Kal. 713). Mai jelentése: ‚a régiség miatt megromlott izű‘, pl. *avas* szalonna, *avas* zsír, *avas* túró.

Az igéknél is változékonyabb jelentésűek a cselekvést jelentő főnevek. Ez a jelentésbeli mozgékonyosság abból a közeli kapcsolatból magyarázható, melyben a főnévtől jelölt cselekvés successive az eredménnyel, egyidejűleg pedig a cselekvés alanyával, tárgyával, helyével van. (Ez utóbbiakat lásd az egyidejű érintkezés átvitelei közt.)

A cselekvésnevek csoportjában leggyakoribb a cselekvésről az eredményre való névátvitel. A különféle képzőjű csoportokban ez a két fontos képzet: a cselekvés és eredmény küzd egymással az elsőségért, s hol egyik, hol másik kerül uralomra. (Vö. MNy. 23: 162—171.)

Az *-at, -et* képzős főnevek eredetileg cselekvésnevek voltak. Idők folytán azonban túlnyomó részük eredmény jelentésűvé lett.

Kereset eredetileg ‚quaesitio, das suchen‘: Int isten országa és annak igazsága keresetire. (Zvon: Post. II, 177.)

Mai jelentése ,quaesitum, verdienst': Panaszos kereset. (Csik. Gy. 37.) Igyunk, igyunk egy keveset, Hadd oszoljon a kereset. (Nd.) *Gondolat* 1. ,cogitatio, das bedenken' (NySz) és 2. ,cogitatum, gedanke'; *épület* 1. ,épülés, aedificatio' és 2. építmény, aedificium' (NySz) (Vö. fr. *bâtiment* 1. ,építés' és 2. ,épület'.) *Gyalázat* 1. ,gyalázás' (Mynden bozzusagot, gyalazatot, zidalmat, valamit tudnak raita tenni, mind el teuek. WespC. 78) és 2. ,szégyen' (Hasonloval pántolodni veszedelmes, alábbvalóval gyalázat. Fal: NU. 297); *igézet* 1. ,igézés, fascinatio' és 2. ,igézés által előidézett betegség' (NySz); *furat* 1. ,terebratio, das bohren' és 2. ,terebratum, bohrloch' (NySz); *felekezet* 1. ,coitus, beischlaf' és 2. ,genus, geschlecht, art' (NySz); *öklelet* 1. ,szúrás' és 2. ,oldalnyi-lallás' (Farkas mag jó eöklelet ellen, chalanbol vött víz igen használ eöklelet ellen. RMK. I, 323. Vö. német *stechen* ,szúrás' > ,seitenstechen, oldalnyilallás'); *használat* 1. használás, hasznára levés' (Ystennek segedelmeuel valaminemew haznalatott ew kewzewttek tezewn. Jókai-k. 36) és 2. ,haszon, nyereség'. (Ne gyonyorkodtessenek ez földi haznalatok Érs.-k. 210 b); *szakadat* 1. ,szakadás törés' (Scent Peter vasa zakadaffa. Weszpr.-k. Kalend. 8) és 2. ,lyuk, nyílás' (Senki sem erezti vy otromba poztonac folfat o ruhaba, mert ki zakazfa magat es a zakadat nagob lezen. Münch.-k. 29.) Hasonlókép a német *riss* 1. ,hasadás, repedés' és 2. ,rés, nyílás'. (Vö. MNY. 23:164—167.)

Az *-ás, -és* képzőjű főnevek mai nyelvérzékünk előtt az igazi cselekvésnevek. De ebből a csoportból is nagy számmal idézhetünk olyan eseteket, melyekben a cselekvésnév már eredményt is jelöl. Ilyenek pl. a következők: *sujtás* 1. ,ictus, schlag' és 2. ,vörös színű csík' (Némely tulipák vörös sujtasokkal festettek. Lipp: Pkert I, 49) meg ,zsinórdísz (pl. nadrágon)'; *alkotás* 1. ,alkotó cselekvés' és 2. ,kész mű'; *hülés* 1. ,hidegedés' és 2. ,megfázás által keletkezett betegség'; *töltés* 1. ,erfüllung' 2. ,gát'; *vágás* 1. ,das schneiden' 2. ,vágott seb, sebhely' (Rút vágás van a homlokán. Vö. fr. *taillade* 1. ,bemetszés' 2. ,sebhely forradás'); *rakás* 1. ,das legen, setzen' 2. 'halmaz, haufen'1 *tojás* 1. ,das eierlegen' (A tyúk a tojás után pihenje ki magát)

2. ,tojomány, ovum‘ (Ütök bele két tojást); *ásás* a régi nyelvben nemcsak azt jelentette: ,das graben,‘ hanem azt is, hogy: ,árok, der graben‘. Eredményt is jelölnek még a következő *-ás, -és* képzőjű cselekvésnevek: *forradás* (= sebhely), *hőfűvás* (= széltől összefűtt hőtömeg), *vonás* (= comma), *darálás* (= zabdara. Szamoshát, Egri), *kerékvágás* (= keréknyom), *pattanás* (= ,fakadék a bőrön‘ Szamoshát, Egri), *hasadás* (= rés pl. a deszkán), *habarás* (= liszt és tejhabarék), *nyílás* (= rés), *termés* (= fructus), *kelés* (= geschwür), *pörsenés* (a bőrön), *borítás* (= ,nagyobacska folt a lábbelin‘ Szamoshát, Egri), *jövés* (= ,sarjadzás a fán‘ Szamoshát, Egri), *nyitás* (= ,virág pl. a rózsafán‘ Szamoshát, Egri), *szűrés* (= szűrő érzés. Szűrésokat érez a mellében.), *törés* (= ,csizmarontás, bőrföltörés a lábon‘ Szamoshát, Egri), *gyűlés* (= versammlung), *forgács* (Régebbi alakja *fangács*, a moldvai csángó nyelvjárásban *fangás*, vagyis *faragás*, átvitteles jelentése: ,szilánk.‘ Vö. HORGES i. m. 61).

Hasonló példák más képzőjű cselekvésnevek csoportjából: *álom* 1. ,alvás‘ Az alomból felszerkenuen. Corn.-k. 47. Édes a hajnali álm. Nd.) 2. ,álmkép‘ (Látánac álmot. MA: Bibl. I. 37. Irtóztatók koronként álmaim. PETŐFI); *osztály* eredetileg ,osztozás, felosztás, divisio, teilung,‘ ma a felosztás eredményét, valamely felosztott egésznek egy részét, szakaszát jelenti. (Vö; latin *divisio* és ném. *teilung*.) *Ragadomány* 1. ,rablás, raptio‘ C., MA. (Jószágok ragadományát víg ortzával nézték. Pázm: Préd. 265) 2. ,zsákmány, praeda, beute.‘ *Hivatal* 1. ,hivás‘ (A sátánt hivod elől? Nem vár ű hivatalt, mert sokszor itt toppan. Czegl: Orsz Roml. 472) 2. ,tiszség‘ amt.

Eredmény gyanánt olykor a cél kerül előtérbe: *Yarattokat* nem mondhatom gonoznak, Érdy -k. 579. *My járatan* volnanak. Érdy-k. 449 b. (= ,propositum, ziel.‘) Itt nincs semmi *kereseted* (= ,keresni valód‘ Szamoshát, Egri).

Máskor viszont a térbeli vagy időbeli mennyiség szerepel eredmény gyanánt: egy *főzet* paszuly, egy *ület* tapló, egy *vetet* széna (= ,adag‘ Egri), egy *pillanat* alatt,

egy *falat* kenyér, egy *sütemen* liszt, egy *futam* (mint távolság), egy *csöppenés* víz (Jókai-k.), egy *szelet* sajt (Vö. ném. *schnitt* 1. ,vágás, metszés' 2. ,szelet'); egy *türet* vászon, egy *rakás* pénz, egy *falás*, *harapás* kenyér, egy *szempillantás* alatt. Adj egy *szippantást*. Nem *macskaugrás* ide Debrecen. Két óra *járás* ide Szatmár. A szoba hossza hat *lépés*. Három *fogás* volt ebédre. Egy *metszés* kolbász (= egy adag). Ma még egy *nyújtást* se fontam (= egy kéznyújtásnyit).

Cselekvést, folyamatot jelentő főszavak közt is találunk példát az eredményre való névátvitelre. A *munka* jelent ,munkálkodás' (Az vr isten titeket munkanekwl el eltet. Virg. -k. 51. Nagy munkába vagyok, sietek. PETŐFI) és ,a munkálkodás eredményét' (Mi a te kezeidnek munkái vagyunc. Kár: Bibl. I. 465. Nem lehet az gonosz; mert a te munkád. BERZSENYI). A *mű* szó jelentése hajdan ,opera, arbeit' is volt (Cristusnak kepe embery műnekül dychõn yrattatoth. Peer-k. 4. Műnek eorül az kert. KBécs 1572. A6), ma csupán a cselekvés eredményét jelenti (Olvastam, költőtárs, olvastam művedet. PETŐFI). A *hab* szó eredetileg a ,hullám'-nak ,a víz hullámozó mozgása'-nak volt a neve. A kondai vogul *chump* az jelenti ,hullám' (HUNFALVY NyK. 9:71), a déli osztják *kump*, *khump* ,vízhullám' (MUNKÁCSI: Nyk 25:25), az irtisi osztják *χump*, ,hullám, welle' (PATKANOV: NyK. 30:438), a mordvin *kumboldo*- ,hullámozik, hullámszerűen mozog' (SZINNYEI, NyH.⁷ 42). A *hab* a régi magyar nyelvben is ,hullám'-ot jelentett (NySz.). Az hajoczká hányattatyk vala az *hab* myat: navicula jactabatur fluctibus Jord.-k. 399. Származékaiban is ezt a jelentést találjuk: *habos*: fluctuosus C., *habos ruha*: undulata vestis, *habos ítélet* (Fal: Jegyz. 934); *haboz*, fluctuo' C., átvitt értelemben (*habozik*) ,titubo.' Hinc inde cogito: *habzó* elmémet erre is, amarra is forgatom (Wagn: Phr.). ARANYNál is megtaláljuk ,hullám' jelentését: „Hányta a *hab* szörnyen a jövőnek tervén.“ A Szamosháton hallottam a következő mondatot: „*Habos* a kasza éli“ (= hullámos, recésen kalapált). Mint-hogy a víz mozgása, hullámozása tájtéket idéz elő, természetesnek látszik a hullámot jelentő *hab* névnek a tájtékra

való átvitele. Mai köznyelvünkben ezt a jelentését ismerjük. KÖNYVINÁL már megtaláljuk a ,tajték' jelentést: „Haragjában véres habot rágott“ (HRom. 9) Szótározva SzD.²-nál: „Hab, v. tajték *szedő kalán*“ és MARTON JÓZSEFNél (1807). Ma, mikor a kávéét *habbal* isszuk, már nem is gondolunk az eredeti ,hullám' jelentésre, csupán a *habozik* ,titubo' örzi még átvitelesen az eredeti jelentést. Hasonló átvittel jelenthet a finn *kare* ,szellő'-t és e mellett ,kis örvényt,' ,fodros habot.' A *tűz* a szamosháti nyelvjárásban ,ignis, feuer' mellett azt is jelenti: ,égető fájás, daganat tüzessége.' Tüzes kelevényre alkalmazva hallottam a következő mondatot: „Nem akar múlni a tüze, pedig már tettem rá egy kis lenmagpépet.“ Az ok neve vivődött át az okozat nevéül ARANY e mondatában is: „Mintha most ocsúdnék buta nehéz *borbul*, Oly érzés maradt fenn a hosszú mámorbul“ (*bor* = ,részség'). A szamosháti nyelvjárásban az orkánt, égiháborút úgy is nevezik: *ítélet* vagy *istenitélet*. „Siessünk, mert jön az ítélet.“ Isten *ítélete* az ok, az égiháború a következmény. A következmény tehát az ok nevével van megjelölve. Hasonló átvittel élünk akkor is, mikor a villámot *Isten haragja*-nak nevezzük: „Az isten haragja leütött egy hajdut.“ (Toldi.) A nép a kenyeret *Isten áldásá*-nak hívja, TOMPA egyik sora pedig így emlékezik meg az esőről: „Áldás borít minden rögöt.“

Fentebb megemlítettük, hogy az ok és okozat, a cselekvés és eredmény mozzanatát alakilag is kifejezi a nyelv a cselekvő és szenvedő igék két nagy osztályával. *Út* hatást, cselekvést jelent, *üttetik* a cselekvéstől valamely személyben vagy tárgyban előidézett állapotot, tehát a cselekvés eredményét.

Ez a két mozzanat megvan a melléknévi igenevekben is, a nélkül azonban, hogy alakilag is kifejezést nyerne. Ha mármost sem a folyó, sem a bevégzett melléknévi igenévnek nincs külön cselekvő, illetőleg szenvedő képzője, hanem ugyanaz a képző fejezi ki most a cselekvő, majd a szenvedő értelmet, akkor ez a kettős értelem csak átviteles jelentésfejlődés eredménye lehet a két képzet egymásutáni érintkezése alapján.

A befejezetlen cselekvésű igenevekre vonatkozólag BEKE ÖDÖN a rokon nyelvekben is kimutatja a kettős: cselekvő-szenvedő jelentés meglételét (Nyr. 42:340—350). Megállapítása szerint „a befejezetlen cselekvés igeneve első sorban a cselekvő személyt vagy cselekvő személynek vett tárgyat jelölte, de kétségtelen, hogy ősrégi az igenévnek szenvedő értelmű alkalmazása is“ (Nyr. 42:340). Mai köznyelvünkben az *-ó, -ő* képzőnek cselekvő jelentése az uralkodó, de azért a szenvedő értelme is él. A népnyelvben már sokkal gyakoribb. A régi nyelvben is sokkal községesebb volt az *-ó, -ő* szenvedő jelentése, mint mai köznyelvünkben (SIMONYI, TMNy. I, 504; BEKE i. m.). Számos példát idézhetnénk ugyanazon szó befejezetlen igenevének együttélő kettős jelentésére. A *kiadóhivatal* cselekszik, kiad valamit, a *kiadó szobát* kiadják bérbe. Az *olvasó* szó cselekvő értelmű a „*kedves olvasó!*“ megszólításban, de szenvedő jelentésű az *olvasókönyv* kifejezésben. A *költő* alkot, cselekszik, a *költő pénzt* elköltik, kiadják. *Szerető* ,amans', de régebben ,amatus' is: „Szerető szolgáját mert megölte vala“ (ILOSVAI). A népnyelvben a *vágó kés, megölni gyilkos, varró kisasszony, mosó asszony* stb. mellett mindennapos a *vágó marha* (= levágni való), *ölő csirke* (= amelyet már le lehet ölni), hozd át a *varródat* (= varrni valót), *mosó szövet* (= amelyet mosni lehet) kifejezés. Ime egy csoport ilyen szenvedő értelmű igenév részben a Szamoshátról (Egri): *hallgató nóta* (= amelyet hallgatni kell, nem táncnóta), *dugó liba, féltő kincs*, csupa *facsaró víz* vagyok, *váltóruha* (= fehérnemű), *viselő szoknya*, nem ér egy *hajító fát, betevő falat, eladó szóna, öltő ruha, vetőmag, szántó föld* stb. Tárgyatlan igéből: napi *élő kenyere* sincs, eljártam a *járomat*. Főnévvé vált szavak: *kötő* (= kötény), *dugó* (= vászon karvédő, melyet a kévekötöző az ingujjára dug v. húz), ilyen a köznyelvi *dugó* (= stöpsel) is, *látó* (= mutató az eláztatott kenderből, hogy ki lehet-e már költeni), *kenő* (= kenőcs), *vakaró* (= a teknő oldaláról levakart tésztából sült cipó), *átalvető*. Az *-ós, -ös* képzőjű melléknevek közül ilyen a *fejős* tehén (= melyet fejnek), *ivós* orvosság (= inni való), ez a ló nagyon *hajtós* stb. (L. még BEKE i. m.)

A bevégzett cselekvésű melléknévi igenévnél szintén megtaláljuk a kettős: cselekvő-szenvedő jelentést. Akárhány ilyen alakú szót idézhetnénk, melynek mindkét jelentése él egymás mellett. Beszélünk *próbált, tanult, olvasott, tapasztalt*, világot *járt* emberről (= aki sokat próbált, tanult, olvasott, tapasztalt, járt) s ezzel szemben *próbált, tanult* mesterségről (= amelyet már próbáltunk, tanultunk), *olvasott* könyvről (= melyet olvastunk), gyakran *tapasztalt* hibáról (= melyet gyakran tapasztaltunk), *járt* útról (= melyet jól kitapostak). A tárgyas igék bevégzett igenevei leginkább szenvedő értelműek (SIMONYI, TMNy. I. 506): *faragott* kép, *kimondott* szó, *viselt* ruha, *bekötött* könyv, *kent* kas, *festett* papiros, *hányt-vetett* nadrág, *vágott* erdő, *szedett* fa, *vert* had, *fényezett* bútor, *nyitott* szem, *savanyított* káposzta, *kénezt* hordó, *színlelt* harag, *ismert* körülmény, *írott* kép stb. Pusztá igenévnél cselekvő értelme itt ritkább: *Várt* leány várat nyer (= az a leány, aki várt, aki nem hamarkodta el a férjhezmenést). *Oltott víz* a Szamosháton olyan víz, melyben tüzes szemet oltottunk el. Az igenévi szerkezetben már gyakoribb: *világlátott* fiú, *biróviselt*, *katonaviselt*, *rabviselt* ember; a régi nyelvben: *kapitányviselt*, *tisztviselt* nemes (NySz.) is volt. A régi nyelvben tárgyas igenévi szerkezetek cselekvő jelentése közönséges volt: *nyakaszegett* ország (= amely nyakát szegte. SzD. Mvir.), *hütiszegett* Julianus (= aki hitét szegte. Illy: Préd. I, 243), *időlátott* levél (Szily-émlék 15), zerzetömet elhattam, es yme immar *zerzetöm hajot* vágoc (Nagysz.-k. 57), *hitihagyott* szolgák, *szemmel látott* tanu (= szemtanu) *színehagyott* köntös (NySz.), *velem jól tett* uram méreggel itattam (THALY, V. É. I, 97), *szájanyitott* pokol, *utavesztett* ember (PÁZMÁNY: NyK. 15:190). PETŐFINÉL is előfordul cselekvő jelentéssel: *Esküszegte* lánya, emlékezzél (ifjúkori zsengek). De az ilyen szerkezetekben is gyakoribb volt a szenvedő jelentés. (Vö. SIMONYI, Igenévi szerkezetek 23—26.) — Viszont a tárgyatlan igék bevégzett igenevei legtöbbször cselekvő értelműek: *érett* gyümölcs, *dagadt* képű, *meredt* szemű, *hajlott* orrú, *repedt* sarkú, *ázott* fű, *berúgott* ember, *nyílt* tekintet, *sült* hal, *rekedt* torok, *hízott*

disznó, *besavanyodott* ember, *romlott* fal, *hírhedett* zenész, *szoméhozott* aszú számmal iszom szent vérödet (RMK. I, 210), rosszul *osztzkodott* testvérek, *tikkadt* szöcskenyáj, *fáradt* lovak, *pihent* ész stb.

Az igéből képezett fosztó mellékneveknek is kettős: cselekvő-szenvedő értelmük fejlődött. Beszélünk *járatlan* emberről (= aki nem jártas) és *járatlan* útról (= amelyet nem járnak). *Hihetetlen* régen azt is jelentette: 'incredulus, aki nem tud hinni' meg azt is, hogy: 'incredibilis, amit nem hihetünk'. *Tanulatlan* ember az, aki nem tanult, viszont a Szamosháton van *tanulatlan* kasza is, melynek a fogását még nem tanultuk ki. Van *tétlen* ember is, de van *tétlen* munka is (LEHR: MNy. 8:221). *Állhatatlan* ember az, aki nem állhatatos, nem kitartó, *kiállhatatlan* olyan, akit nem tudunk kiállani. Cselekvő jelentésűek: *próbálatlan* ember, *vigyázatlan* gyermek, *éretlen* gyümölcs, *kíméletlen* beszéd (= amely nem kímél senkit), *sületlen* kenyér, *fövetlen* étel, *értetlen* ember, (= aki nehezen ért, nehéz felfogású), *tudatlan* paraszt, *ingatlan* (= nem mozduló vagyron). A régi nyelvben ilyen cselekvő értelmű szerkezetek is előfordulnak: volek *fyrolm thudotlon* (Ó.M.S.), *iftent hazwttolni*, *szomondatlanna* tenni (MELIUS, Valogatot praedikatioc. Debr. 1563. 5. 1.), *hitiszegetlen* (= 'inperjuratus' NySz.), igen *efztelen*, és tudatlan, *iras olvafatlan* ember (MELOTAI NYILAS I. Spec. Trin. 287). De gyakoribbak a szenvedő jelentésűek: *olvasatlan* könyv, *fizetetlen* számla, *hallatlan* dolog, *járhatatlan* út, *vetetlen* ágy, *fogadatlan* prókátor, *hivatlan* vendég, *váratlan* esemény, *töretlen* hó, *hallatlanná* tesz, *itatlanok* a marhák (Erdővidék). (Vö. még SIMONYI, TMNy. I, 529. és LEHR: MNy. 8:220.) A régi nyelvben ilyen szenvedő jelentésű szerkezettel is találkozunk: *asszony hihetetlen* dolgok (PÁZMÁNY, Kal. 406. Vö. NyK 15:190). Hasonló példa a népnyelvből: „Jaj istenem, aki árva, Még a szél is inkább járja; Én istenem, árva vagyok, *Szélfuvatlan* nem maradok.“ (Népk. Gy. 3:131. Vö. SIMONYI, Igenévi szerkezetek 29.) Általánosan ismert kifejezés: *gondviseletlen* gyermek.

Hogy ilyen kettős jelentés alaki jel nélkül, átvitelesen

is fejlődhetett, azt az is bizonyítja, hogy nemcsak melléknévi igenevekben, hanem egyéb melléknevekben is találunk ilyen kettős: cselekvő-szenvedő jelentést. A *szomorú* melléknévnek máig is kettős jelentése van. Egyik jelentése: ‚kellemtelen, molestus‘; ‚elszomorító.‘ Miben voltam *zomoro* tenéked: quid molestus fui tibi? Bécsi-k. 254. Haragyokba *zomorwak* valanak nekem: in ira molesti erant mihi. Kulcs.-k. 120. *Szomorú* hírt hallani. *Szomorú* időket élünk. (CzF.) Másik jelentése: ‚elszomorított, tristis, traurig.‘ Lewtuala komorodott es *zomoro*. Jókai -k. 50. *Szomorú* halotti gyülekezet. A *félelmes* melléknév ma csak azt jelenti, ‚ami félelmet okoz, formidolosus, fürchterlich.‘ Talán eredeti jelentése is ez volt. En vagyok a te vrad ystened, eress, *félelmes*. Jord.-k. 53. De régi nyelvünkben egész a XVIII. századig azt is jelentette: ‚félénk, trepidus, furchtsam.‘ Myre vattok el’ felelmesek? quid timidi estis? Jord.-k. 377. Felelmes zŵónek enghem aleytatok. Peer-k. 337. (Máskép SIMONYI, Jelentéstani szempontok 17. l.) *Kegyés* nemcsak ‚benignus‘ (Wr isten *kegyés* es yrgalmas. Erdy-k. 575.), hanem ‚dilectus, sponsus, sponsa‘ is (vrontk Jesusunk lölki *kegiöse* volna a zizeseg tartasnak myatta. Debr.-k. 139. Én *kegyesem*, szép hitvesem, ellenemre jársz-é. ARANY: Rozgonyiné). A *kedves* szó szintén lehet ‚kedv okozó, szeretetre méltó‘: *Kedves* modoráért mindenki szerette: *Kedvest* a *kedvesnek* (ARANY: Hamlet ford.) De lehet ‚kedvelt‘ is: Elmult az az idő, melyben voltál *kedves* (Nd.). Ez volt az ő *kedves* nótája. *Kedves* anyám, öcsém, hugom stb. *Kedvetlen* 1. ‚ami rossz kedvet okoz‘ (*kedvetlen* hír, *kedvetlen* következmény. *Kedvetlen* választ vett. Rák. F: Lev. I. 252.) és 2. ‚rosszkedvű, morosus‘ (Olyan izetlen, *kedvetlen*, hogy még feleségét sem öleli meg. Mik: TLev. 33.) *Munkás* 1. ‚dolgos, serény, aki szereti a munkát‘ (Az yfyak legenek *munkások*. Tel.-k. 368) és 2. ‚sok munkával járó, babrás‘ (Sok egyéb czifráknak *munkás* készüllete. Gyöngy: KJ. 6). *Keserves* 1. ‚búsító, luctuosus‘ (Mind ilyen gonosz és *keserves* híreket hallogatunk. LevT. II. 147). 2. ‚károsult‘ (Tartozik [a bíró] Persecutoria sententiat adni az karos auagi *keserues* embernek. MJogtört.

Eml. I, 34) *Keservesek*nek hívták és hívják ma is a Székelyföldön a temetéseken a halott hozzátartozóit. *Átkos* régen ,maledicus, fluchend' (Szitkos, *átkos* voltomba. Agend. 200), ma inkább átkozott' (*átkos* jószág, *átkos* örökség). *Káros* 1. ,kárt okozó, kártékony, damnosus' (*káros* szenvedély, *káros* csapások) 2. a régi és a népnelvben ,károsult, cui damnus infertur' (No nem hadgya azért ő magát *károssá*. Decsi: Adag. 96). *Kívánatos* ma: ,optatus,' de régebben ,appetens, cupidus' is volt: Az emberi természet igen *kéuvánatos*, és sok dolgot vtán vagyódic. (Helt: Mes. Ma.) A *csúf* szó eredetileg főnév volt s azt jelentette: ,illusor, iocosus, gaukler, spassmacher': Az uduarnak čuffi kegek ötöt sokkeppen megh čuffoliak uala. Tih.-k. 24. Majd ,ludibrium, spott, hohn': Kösség *csúffja*. Laur: LViad. 220. (Vö. NySz.) *Szerelmes* ma az, aki szeret, de régen ,szeretett' is volt: Scerelmes bratym (HB.)

Hogy a fenti mellékneveknél a cselekvő jelentés volt-e az eredetibb, természetesen nem lehet mindig pontosan eldönteni. Mint ugyanis alább látni fogjuk, arra is van példa, hogy megfordítva: az okozat nevét visszük át az okra, s ilyen sorrendben fejlődik ki a melléknevek cselekvő-szenvedő kettős jelentése.

Okról okozatra való névátvitel a határozószók közt is előfordul. *Korán* a régi nyelvben azt jelentette: ,a kellő időben, tempestive, in tempore' MA. ,zu rechter zeit' PPB. Aki azonban valahol a kellő időben ott akar lenni, kissé előbb jó s inkább vár, hogy a pontos időt el ne mulassza. Így nyerte a *korán* szó mai jelentését: ,idő előtt.' Itt maga a fogalom olyan természetű, hogy benne megvan a készség az ilyen értelmű névatsiklásra. A *jókor* szónak is az az eredeti jelentése, hogy ,in tempore, zu rechter zeit' (NyCz.): Éppen *jókor* jöttél: most kerül rád a sor. De ezen eredeti jelentése mellett az az értelme is kifejlődött, hogy ,idő előtt': *Jókor* jöttek, még nincs itt a jegyző úr. A Szamosháton hallottam e mondatot: „Másodikszor még *mérgesebben* oda vágta neki.“ *Mérgesebben* itt nem azt jelenti: ,haragosabban', hanem csupán az okozatot ,erősebben', mert a haragos ember nagyobb szokott ütni.

Az okról okozatra való névátvitelnél ritkább, de nem kevésbé érdekes ennek a megfordítottja: az okozat nevének az okra való átvitele. Olyan esetek is vannak ugyanis, melyekben az okozat neve lesz az ok jelölőjévé. A szatmári piacon egy falusi asszony, mikor a kofa éretlen szilvával kínálta, e szavakkal utasította vissza: „Csak nem veszek magamnak *hideglelést*!” A Szamosháton a *rontás* és *vesztés* szavak bizonyos babonás megrontó szert, illetőleg mérgezett ételkeveréket jelentenek. (Savanyú, mint a *vesztés*.) A *mámor* részegítő italt jelent PETÓFI e mondatában: „Ajkaim belőle Sok boldogító *mámort* ittanak“ (Itt benn vagyok a férfikor nyarában). Hasonló névátvitellel mondja ugyancsak PETÓFI egy másik helyen: „Ürömével a tapasztalás Sötét pohárból annyiszor kínál, Hogy ittam volna inkább a *halált*“ (= halálokozó szert, mérget.) (Hazámban.) A *ragya* eredetileg ‚növényrozsa, rubigo‘, a nép azonban így nevezi a forró napsütéskor hulló esőt is, mely okozója a ragyának: Esik a *ragya*. Elverte a *ragya* a szőlőt. Ez utóbbi jelentés úgy is támadhatott, hogy az okozat neve átsiklott az okra.

Okozatról okra való névátvitelre az igék közt is elég sok példát találunk. A *csikorog* személytelen ige a hidegnek bizonyos fokát jelenti: „Lám én a babámat igazán szeretem: Esik, fúj, *csikorog*, mégis felkeresem.“ (Nd.) „Kimehetsz kalap nélkül is, hiszen nem *csikorog* most,“ mondják a Szamosháton. Eredetileg nyilván az volt az értelme: ‚csikorog a hó a lábunk alatt‘, a fenti személytelen igében pedig olyan hideget értünk rajta, mely miatt csikorog a lábunk alatt a hó, tehát legalább 8—10 fok Celsiust. A Szamosháton a 20—25 fokos hidegre azt mondják: „Már nemcsak csikorog, hanem *rüfög* is.“ „Olyan hideg volt Szilveszter táján, csakúgy *rüfögött*.“ Ennek az a magyarázata, hogy az ilyen hideg miatt rüfögnek, pattognak, megrepednek a fák. ARANY JÁNOS szintén az okozattal jelöli meg az okot ebben a mondatában: „Idekinn hideg éj *sziszeg* aztán“ (Szondi két apródja). T. i. az éj olyan hideg, hogy az ember sziszeg miatta. A hideg fokának jelzésére átvitelesen a melléknévi igenevet is használják.

Didereg azt jelenti ‚frigutio, vor kálte zittern‘. A Nád.-k.-ben azonban ezt olvassuk: Vágon koronked egő tűz, *dedergő* és *rezkető* hidegség (109). A *didergő hideg* kifejezést GVADÁNYINÁL is megtaláljuk (FNót. 152). CSOKONAI is így énekel: „Eljött már november *didergő* hónapja“ (Ö. M. I, 1:173). Beszélünk *farkasordító* hidegről, mint a hidegnek akkora fokáról, hogy ordít miatta a farkas.

A verés, ütés, szinonimái közt is találunk példát ilyen átvitelre. *Puhogat, megpuhogat* eredetileg = ‚puhítgat, identidem mollio‘ (NySz): Jesus nálam foglalj szállást s bennem *puhogass* ágyacskát. (GKat: Válts. I. 498). A szamosháti népnyelvben *megpuhogat* = ‚megver‘. *Puhaszt* eredetileg ‚mollio, mollem facio‘ (NySz.), a Szamosháton azt jelenti: ‚üt‘. „Jó nagyokat *puhasztott* a hátára.“ A *puhol, elpuhol* igéket is használja a nép, ‚ver, megver‘ értelemben (MTSz.). *Püföl* is csak azt jelentette eredetileg, hogy ‚püf hangot idéz elő‘. Mivel pedig ezt ütéssel tesszük, az okra való átsiklással ma azt jelenti: ‚ver‘. A Szamosháton azt is mondják: „Olyat *püffentek* a fejedre, hogy megemlegeted!“ Az okozat nevével jelzi az okot FALUDI FERENCNEK e mondata is: „Elmélkednek a deákok, Irnak, törik fejeget, Félnek, netán preceptorok *Megszegdelje bőröket*.“ (A hajnal.)

Egyéb körből is idézhetünk ilyen átvitelre példát. A szamosháti beszédben „*megcseppenti* a tehenet“ azt jelenti: ‚hamarosan megfeji‘. A *vakoskodik, vaklál* igéknek a népnyelvben az az értelme: ‚rossz világítás mellett olvas v. varr‘.

Hasonló átsiklás történt az okozatról az okra a latin *corrigerere* francia folytatásában. *Corrigger* eredetileg ‚javít‘, de átvitelesen azt is jelenti: ‚büntet, fenyít‘. *Correction* nemcsak ‚javítás‘, hanem ‚büntetés, fenyíték‘ is. A német *züchten*: ‚nevelni‘, de *züchtigen* = ‚megfenyíteni, büntetni‘. *Zucht* nemcsak ‚nevelés, fegyelem‘, hanem ‚fenyíték‘ is. A latin *pacare* ‚kibékít, lecsendesít‘ olasz és francia folytatása *pagare* és *payer* ‚fizet‘.

Az ilyen névátvitelnek az udvariasság nyelvében és az eufemisztikus beszédben is szerepe van. Az okozat túlozásával nevezzük meg pl. valakinek a cselekvését, mikor

arra kérjük: „Tessék a másik szobába *fáradni*“ (= menjen oda). „Köszönöm, ne *fáradjon* vele“ (= ne tegye). Viszont az ok túlozásával az okozatot nevezzük meg az ilyenféle kifejezésben: „Kérem, *ne vesse meg* szerény vacsoránkat“ (= egyék velünk). Az okozat nevével gyakran írjuk körül az okot, mikor valami kényes természetű dologról van szó. Pl.: *Anyává tette a leányt. Elvesztette a szüzességét.* Bement a lány, de *mint leány Többé nem jöve ki.* (ARANY: Hamlet-ford.)

A melléknevek körében is bőven akad okozatról okra való névátsiklás. Főntebb láttuk a melléknévi igeneveknek s a közönséges melléknevek közül is néhánynak kettős: cselekvő-szenvedő jelentését. Ott az irány okról okozatra, cselekvőről szenvedő jelentésre való átmenet volt. E kettős jelentés kifejlődésében az alábbiak a megfordított, vagyis okozatról okra haladó irányt követik. A növényzet kövér-ségét okozó időjárásra azt mondja a gazda, hogy: *kövér* időjárás, a termékenyítő esőre, hogy: *termékeny* eső. Ha száraz, aszaló, soványító szél fú, így kiált föl: „Mindig ez az átkozott *sovány* szél fú!“ Az egészség okozó, az egészségre kedvező hatású vidékre, ételre azt mondjuk: *egészséges* vidék, *egészséges* étel. A jó vastag ruháról, mely megvéd a hideg ellen s meleget okoz, azt mondjuk: *meleg* ruha (= melegítő ruha; de *meleg* étel = meleg állapotban levő étel). Az olyan utat, mely gidres-gödrös voltával szekerünk dőcögését okozza, úgy hívjuk: *dőcögős* út. A mérges, bódító gombának a neve *bolond* gomba.

Igen érdekes átvitelekkel találkozunk a *vak* és *süket* szók alábbi használatában. A befalazott ablakot *vakablak*-nak hívjuk. Azért *vak*, mert az ember nem lát keresztül rajta. Tkp. vakságot, nemlátást okozó ablak. A bennünk okozott állapot nevét visszük át az ablak illető tulajdonságára mint okra. Ilyen értelmű a *vak éj*, *vak homály* kifejezés jelzője is. Felhős időben a rekkenő hőséget a nép *vak melegnek* hívja, mert nem látja a meleg forrását, a napot. (Vö. SIMONYI, A magyar nyelv² 341.) Az ekevezérbe alulról ütött s ezért nem látható szeget *vakszegnek* hívják (MTSz.). A nem vérző s mégis nagyon fájdalmas ütést

vak ütés-nek nevezi a nép. A fagyos lábon keletkezett viszketeges bőrkeményedés neve a nép nyelvén *vaktetű* (MTSz). A hálófülke neve néhol *vakszoba* (MTSz). A játékkocka fehér oldalát is azért nevezzük *vak*-nak, mert nem látjuk rajta a fekete pontot. A *vak* szónak említett átviteles használata a németben is megvan: *blindfenster*, *blinde nacht*, *blind werfen*.

Hasonló átviteles használatot a *süket* szónál is megfigyelhetünk. A tompa csengésű kaszáról azt mondja a szamosháti ember: „*Süket* ennek a kaszának a szava.“ Régen a rekedt hangról azt mondták: *siketés szó*, a rekedt emberről, hogy *siketés szavú* (NySz.). A husvét előtti hetet régen azért hitták *süket hét*-nek, mert akkor némák a harangok. (Vö. SIMONYI, A magyar nyelv² 341.). Az üres dió németül *taube nuss*, mert nem halljuk benne zörögni a belet (u. o.). A franciában is találunk ilyen használatot: *appartement sourd*, amelyben a hang, zene stb. elveszti csengését; *voix sourde* ,tompá, értelen hang'; *violon sourd* ,tompán szóló hegedű'. (Vö. LITTRÉ-BEAUJEAN, Dictionnaire de la langue française. 1922.)

Összefoglalás.

Végeredményül a következő tételeket állíthatjuk föl:

1. Egyes képzetkomplexumok tagképzetei vagy viszonylagos egységbe tartozó képzetek lehetnek egymással egyidejű vagy egymásutáni érintkezésben.

2. Ez az érintkezés lélektani alapja annak a jelenségnek, hogy az érintkező képzetek nevei jelölési funkciójukat megváltoztathatják. Még pedig:

a) Valamely tagképzet neve jelölési viszonyba léphet egy másik, érintkező tagképzettel. Pl. *kert* 1. ,kerítés' és 2. ,bekerített hely'; *nyak* 1. ,testrészt' és 2. ,gallér'; fr. *chignon* 1. ,nyakszirt' és 2. ,konty'; *riaszt* 1. ,intono, ertönen' és 2. ,megijeszt, megrezzent'; *sujtás* 1. ,ictus, schlag' és 2. ,vörös csik'.

b) Valamely tagképzet neve jelölési viszonyba léphet az egész képzetkomplexummal, melyhez tartozik. Pl. *fő*, *lélek* stb. jelentheti magát az embert is (jelzős bővítménnyel: *nagy lélek*, *lángész*, *öreg csont* stb.); *alak* 1. 'álarc' és 2. 'álarcos személy'; *szoknya* 1. 'női ruhadarab' és 2. 'nőszemély'; ném. *besen* 1. 'seprű' és 2. 'söprögető leány'; *húr* 1. 'bél' és 2. 'saite'.

c) Valamely képzetkomplexum neve jelölési viszonyba léphet egyik fontos tagképzetével. Pl. *fehért nép* 1. 'a nők összessége' és 2. 'nőszemély'; *ház* 1. 'az egész épület' és 2. 'szoba'; *étel* 1. 'evés' és 2. 'az, amit eszünk'; *nyelv* 1. 'a testrész' és 2. 'beszéd'.

Fejtegetésemnek végére jutván azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy az érintkezésen alapuló névátvitel a nyelv teremtő tényezői közt nem kicsinylendő helyet foglal el. Ha esztétikai jelentőségben nem is versenyezhet az asszimilációs és komplikációs névátvitellel, azért a stílusművészet eszközei közt is megvan a maga helye és szerepköre.

Szómutató.

- absicht* ném. 34
 aggódik 26
 ágyfő 17
 ajak 17
 akar 34
 alak 14, 52
 áldozat 23
 alkotás 39
 állat 23
allée fr. 25
 állhatatlan 45
 állott víz, állott szag 30
 álom 40
amat lat. 34
amphora lat. 9
amt ném. 7
anima lat. 12
 apróság 22
 aranymál 20
 arc 17
arma lat. 12
 árva szív 19
 ásás 40
 ásó 20
assaisonnement fr. 23
 asszonyosság 22
 asztal 8
ausgang ném. 25
 avas 38
 avik, avul 38
 ázik 31
 áztat 31
 Bagarja 13
 bakszakáll 20
 banda 13
bande ném., fr. 13
barba román 15
barbe-bleue fr. 19
bâtiment fr. 39
beauté fr. 22
bedienung ném. 23
 bejárat 24
 beköti a fejét vkivel 15
bel-esprit fr. 19
belle âme fr. 19
besen ném. 13, 52
 bikacsök 10
bîlcîu román 25
 bíróviselt 44
blaubart ném. 19
blaustrumpf ném. 14
blind ném. 51
bocca olasz 16
 bolondgomba 50
 bolt 17
bonnet rouge fr. 14
 bor 42
 boriszák 13
 borítás 40
 boros kancsó 13
 borul 29
 bot 12
bouche fr. 16
brauchen ném. 34
bucca lat. 16
 búcsú, búcsúfia 25
 bunkó 17
bureau fr. 7
bursch ném. 21
 бүкк 7
 büntet 34
 büszke természet 19
camerade fr. 21
charité fr. 31
chignon fr. 16, 51
chump kondai vog. 41
χυσ-juχ irt. osztj. 7
 cimbalom 13
coeur de poule fr. 19
conserve fr. 24
corriger fr. 49
corset fr. 16
corso olasz 25
coxa lat. 15
craindre fr. 26
cubitus lat. 9
cuisine fr. 8
cuisse fr. 15
 csepeg 5
 cserép 10
 csikorog 48
 Csillag 18
 csíp 31
 csiriz 13
 csiszlik 13
 csont 9
 csöppet 41
 csöppség 22
 csúf 47
 csupahús 19
 darálás 40
 dél 22
demaine fr. 27
 didergő 49
digitus lat. 9
 dinnye 6
divisio lat. 40
 döcögős 50

<i>dummkopf</i> ném. 19	forradás 37, 40	<i>heiliger abend</i> ném. 28
duzzog 26	forraszt 37	<i>heldensee</i> ném. 19
edz 33	fő, fej 12, 18, 52	helység kalapácsa 13
egészséges 50	főkötő 13	hemzség 29
együgyű szív 20	fölriad 35	hideglelés 48
<i>eingang</i> ném. 25	főrend 21	hihetetlen 45
eke 14	főzet 40	hím 11
elcsepegtet 29	<i>frauenzimmer</i> ném. 21	hit 24
eliszik 25	furat 39	hitiszegetlen 45
<i>embrasser</i> fr. 25	futamat 41	hivatal 7, 40
<i>entrée</i> fr. 25	fül 31	hófuvás 40
épület 39	fülledt 30	<i>hoheit</i> ném. 21
érdeklődik 32	füstöl 25	hóka 18
esküszegte 44	<i>gang</i> ném. 25	hold 22
ész 12	gatyakötés 17	hollal, holval 27
étel 23, 52	gaznáció 21	honvéd-toll 20
falás 41	gaznép 21	hordó 9
falat 41	<i>geizhals</i> ném. 19	hosszú termet 19
falu 8	<i>gesicht</i> ném. 17	húr 10, 52
fárad 50	<i>gespenst</i> ném. 23	hülés 39
<i>farbe</i> ném. 11	<i>γλώσσα</i> görög 12	hüvelyk 9
fark 15	gondolat 39	időlátott 44
farkasordító 49	gonosz csont 19	igézet 39
fehérnép 21, 52	gonosz pára 18	<i>im-nir</i> votj. 17
fejsze 20	<i>gorge</i> fr. 16	indigó 10
fék 16	görög termet 19	<i>inimä</i> román 12
felekezet 39	<i>grande âme</i> fr. 19	íny 15
félelmes 46	<i>grève</i> fr. 8	írásolvasatlan 45
feleség 22	guzsaly 12	iskola 8
félláb 19	gyalázat 39	Isten haragja 42
félnadrág 14	gyenge test 19	istenitélet 42
félsalavári 14	gyűl 28	istenség 22
felség 21	gyűlés 40	ital 23
<i>ferrum</i> lat. 10	hab 41	itélet 42
fészek 9	habarás 40	járás 24, 41
<i>finis</i> lat. 9	halál 48	járat 40
<i>flusz</i> ném. 23	hallgat 30	járatlan 45
fog 18	<i>handlung</i> ném. 25	járt 44
fogás 41	hanyatlik 29	jókor 47
fojt, megfojt 37	Harangláb 13	jó lélek 19
fojtás 23	harapás 41	jövemény 23
folyó föld (tejjel- mézzel) 29	hasadás 40	jövés 40
foragás 40	használat 39	<i>jux</i> irt. osztj. 7
forrás 23	hát 16	<i>jutro</i> szláv 22
forrad 37	határ 9	kalap 14
	ház 20, 52	<i>kamerad</i> ném. 21

kanyarulat 24	köpéce 9	megfon 25
kapa 12, 20	kötél 9	megfűl 31
kaptafa 12	kötés 23	megréműl 26
kar 5	kövér 50	megriad 35
kard 14	közéleti nagyság 22	megriaszt 35
<i>kare</i> finn 42	község 7	megrökönyödik 26
káros 47	<i>κράθος</i> görög 9	megszáll 31
kasza 12, 13, 20	<i>kumboldo</i> mordv. 41	megszeret 31
kebel 16, 17	<i>kump, khump</i> osztj. 41	megvet 50
kedves 46	kupa 9	megvisel 31
kedvetlen 46	kutyabőr 10	megy 29
kegyelmed 23	<i>küche</i> ném. 8	meleg 50
kegyes 46	láb 9, 18, 21	méltóságod 21
kékbegy 20	<i>labrum</i> lat. 17	menés 24
kelés 40	lakás 24	menet 23
kell 34	lánc 14	<i>mentum</i> lat. 15
kemence 9	lángelme 19	merül 5, 31
kenet 24	lángész 19, 52	<i>messe</i> ném. 25
kerékvágás 40	lant 13	metszés 41
kereset 38, 40	lat, lót 10	<i>morgen</i> ném. 22, 27
kereskedés 24	<i>leibchen</i> ném. 16	mosó 43
kert 9, 51	lélek 18, 52	<i>mund</i> ném. 15
kerület 24	lépés 41	munka 41
kés 20	<i>licht</i> ném. 11	mű 41
keserves 46	<i>lingua</i> lat. 12	nád 6
késik 36	lustaság 22	nagyhatalom 22
kéz 11, 18, 20	<i>Luther-feder</i> ném. 20	nagy lelkek 19, 52
kiadó 43	macskaugrás 41	nagyságod 21
<i>kieli</i> finn 12	<i>magna ingenia</i> lat. 19	nagy szellemek 19
kijárat 24	<i>mahl</i> ném. 22	nap 12, 27
királyság 22	<i>mahlzeit</i> ném. 23	négy pipa dohány 22
<i>kirchweih</i> ném. 25	<i>maison</i> fr. 24	nemes lélek 19
kisérlet 23	<i>majestät</i> ném. 21	népek 21
kisértet 23	makacs fej 20	<i>nirvom</i> zürj. 17
kiteszi a szűrét 14	mámor 48	<i>hol-tüs</i> vog. 17
kívánatos 47	<i>mane</i> lat. 27	nyak, ingnyak 16, 51
<i>kluger kopf</i> ném. 19	<i>mansio</i> lat. 24	nyakaszegett 44
konyha 8	<i>manus</i> lat. 12	nyakigláb 19
korán 47	mar 31	nyelv 12, 52
korona 14	mártás 24	nyílás 42
korpás zsák 13	<i>masque</i> fr. 14	nyír 7
kosarat ad 14	mászik 29	nyírerdő 7
Kossuth-toll 20	megázik 31	Nyírség 7
<i>κράνη</i> görög 9	megcseppent 49	nyitás 40
kő 10	megérdeklődni 32	nyújtás 41
költő 43	megfojt 37	nyúlőr 13

- nyüzöség 29
objurgare lat. 35
observer fr. 37
odeurs fr. 11
 okos fő 20
 oltott 30
 olvasó 43
 olvasott 44
 orca 17
 os lat. 17
osculum lat. 12
 osztály 40
 osztozás, osztozódás 32
 osztozik, osztozódik 32
 öklelet 39
 öl 9
 élő 43
 őnagysága 21
 őr, öröl 33
 öreg csont 19, 52
 őrmény 23
 őszentsége 21
 öv 17
 pad 8
pagare olasz 49
palma lat. 12
 papucs 13
 pára 18
 párlik 36
 pasztell 10
 pattanás 40
payer fr. 49
persona lat. 14
petit collet fr. 14
pellis lat. 10
pensare lat. 27
penser fr. 27
 pes lat. 9
 pettyeget 32
peffersack német. 13
picoté fr. 33
pielhkit déli-lapp 35
 pillanat 40
plenus venter lat. 19
 pofa 16
 pohár 9
poignet fr. 16
pollex lat. 9
 póré 9
 posta 8
potio lat. 24
 pörsenés 40
prehensio lat. 25
prigione olasz 25
prison fr. 25
 próbált 44
 puhogat 49
 puhol 49
 puffent 49
 püföl 49
 ragadomány 40
 ragya 48
 rakás 39, 41
rauwa déli-lapp 15
regierung német. 23
 rekedt 30
 remeg 26
 réműl 26
 reszket 26
 riad, föl-, megriad 35
 riaszt, megriaszt 35, 51
ried német. 7
riss német. 39
 rokonság 22
 rontás 48
 rossz csont 19
 rossz nyelvek 19
 rossz pára 18
roszkamm német. 13
 ruhaderék 16
 rüfög 48
salutare lat. 25
 sármány 20
sarut román 25
schenkel német. 16
schlafmütze német. 14
schluck német. 24
schnaps német. 24
schnitt német. 41
schöngeist német. 19
schönheit német. 22
schürze német. 14
sendung német. 24
 siroalm tudotlon 45
sonnabend német. 28
sourd fr. 51
 sovány 50
 soványság 22
spectat lat. 34
stechen német. 39
strafen német. 35
stute német. 21
 sujtás 39, 51
sul'-jux irt. osztj. 7
suž cser. 7
 süket 51
 sütet 41
 száj 12
 szakadat 39
 szállás 24
 szár 16
 száraz fa 10
 szarkaláb 20
 szegény pára 18
 szekér 9, 17
 szelet 41
 szem 11
 személy 18
 szemmel látott 44
 szempillantás 41
 szép lelkek 19
 szépség 22
 szerelem 24
 szeret 31
 szerető 43
 szerető szív 19
 színház 8
 szippantás 41
 sziszeg 48
 szoknya 13, 52
 szoknyahős 13
 szoknyavadász 13
 szolgarend 21
 szómondatlan 45
 szomorú 46
 szálló 6
 szűrés 40
 szükség 22

<i>tabulae</i> lat. 7	trón 14	veder 9
<i>taillade</i> fr. 39	<i>tueor</i> lat. 36	véka 9
tanács 21	tuhad 38	vénség 22
tanulatlan 45	<i>tupfen</i> ném. 33	<i>vēs</i> ész. osztj. 17
tanult 44	<i>tüpfeln</i> ném. 33	vesztés 48
tapasztalt 44	türet 41	vetet 40
<i>taub</i> ném. 51	tűz 42	<i>video</i> lat. 36
<i>tectum</i> lat. 17	udvar 8	vigyáz 36
<i>teger-juχ</i> irt. osztj. 7	uraságod 22	világ 11
<i>teilung</i> ném. 40	<i>urna</i> lat. 9	világlátott 44
tengely 17	utavesztett 44	világot jelentő deszkák 17
tepsi 9	ülés 24	villa 20
termékeny 50	ület 40	viseltes 31
termés 40	üveg 9, 10	viselt ruha 31
<i>tıl</i> török 12	vágás 39	<i>voiture</i> fr. 23
tilalom 24	vágó 43	von 32
<i>timbre</i> fr. 12	vak 50	vonás 40
<i>tisch</i> ném. 8	vaklál 49	<i>vorsicht</i> ném. 37
tiszt 22	vakoskodik 49	vörösbegy 20
<i>toga</i> lat. 14	valag 15	<i>weihnachtsabend</i> ném. 28
tojás 39	válogatott 30	zárt levegő 30
toll 13, 20	vármegye 8	<i>zucht</i> ném. 49
tomp, tompor 15	város 8	<i>züchten</i> ném. 49
töltés 39	varró 43	<i>züchtigen</i> ném. 49
töpreng 26	vas 10	
törés 40	vaskó 10	
<i>tremere</i> lat. 26	<i>vectura</i> lat. 23	

